

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

DİNİ BİR LİDER OLARAK HAFIZ SABRİ KOÇI'NIN
ARNAVUTLUK'UN DİNİ VE SOSYAL YAPISINA ETKİSİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Arsida VELİJA

BURSA 2018

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

DİNİ BİR LİDER OLARAK HAFIZ SABRİ KOÇI'NIN
ARNAVUTLUK'UN DİNİ VE SOSYAL YAPISINA ETKİSİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Arsida VELİJA

Danışman

Prof. Dr. Vejdi BİLGİN

(Eş Danışman)

Prof. Dr. Kemal ATAMAN

BURSA 2018

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı'nda 701521057 numaralı **Arsida Velija**'nın hazırladığı "**Dini Bir Lider Olarak Hafız Sabri Koçi'nin Arnavutluk'un Dini Ve Sosyal Yapısına Etkisi**" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 31.07.2018 günü 11:00-12:30 saatleri arasında yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin .. **başarılı** .. (başarılı/başarısız) olduğuna **oybirliği** (oybirliği/ ~~oy çokluğu~~) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu

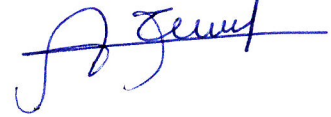
Başkanı

Prof. Dr. Vejdi BİLGİN
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Abdurrahman KURT
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. İzzet ER
İ. Sahabattin Zaim Üniversitesi

...../...../ 2018

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 19/07/2018

Tez Başlığı / Konusu: “Dini Bir Lider Olarak Hafız Sabri Koçi'nin Arnavutluk'un Dini Ve Sosyal Yapısına Etkisi”

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 100 sayfalık kısmına ilişkin, 19 / 07/ 2018 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 8'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarını inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

19/07/2018

Adı Soyadı: ARSİDA VELİJA

Öğrenci No: 701521057

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Yüksek Lisans

Statüsü: Y.Lisans Doktora

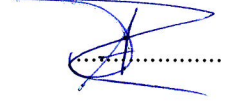
Prof. Dr. Vejdî BİLGİN

19/07/2018

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “DİNİ BİR LİDER OLARAK HAFİZ SABRİ KOÇI’NİN ARNAVUTLUK’UN DİNİ VE SOSYAL YAPISINA ETKİSİ” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı : Arsida Velija
Öğrenci No : 701521057
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı : Din Sosyolojisi
Statüsü :Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Arsida VELİJA
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Din Sosyolojisi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı	:IX+ 91
Mezuniyet Tarihi	: / / 2018
Tez Danışman(lar)ı	:

DİNİ BİR LİDER OLARAK HAFIZ SABRİ KOÇI'NIN ARNAVUTLUK'UN DİNİ VE SOSYAL YAPISINA ETKİSİ”

20.yüzyılın ikinci yarısında, yarım asırlık bir süreçte tek partili komünist yönetime geçen Arnavutluk halkı din ve ifade özgürlüğü konusunda kısıtlamalarla karşı karşıya kalmıştır.1944 yılında iktidara gelen Enver Hoca'nın liderliğindeki Arnavutluk Emek Partisi dinlere karşıt tavır takınmış ve bunun sonucunda ülkenin resmi dini olarak ateizmi belirledikten sonra, radikal bir tutumla bütün dini yapıları yok etme yoluna doğru gitmiştir. Ulemanın sürgüne gönderilmesi, hapse atılması yahut fail-i meçhul bir şekilde öldürülmesi bu sürecin dramatik sonuçlarından birkaçıdır. Hafız Sabri Koçi bu dönemde direniş gösterdiği için kayıtlara geçen en önde gelen isimlerdendir. Kendisi aynı sebepten ötürü rejim tarafından hapse atılmış ve 20 yıl hapis hayatı yaşamıştır. Henüz komünizm dönemi tam anlamıyla bitmeden hapisten çıkan Hafız Sabri, 1990'dan sonra ülkenin resmi olarak demokratik sisteme geçmesiyle dini yapılarının yeniden faaliyete geçmesinde öncülük etmiş ve dolayısıyla ülkenin sadece dini değil, aynı zamanda sosyal yapısındaki değişim sürecinde de etkisi olmuştur. Bundan dolayı, bu dönem içerisinde yoğun mücadelesiyle bilinen ve komünizmden sonra ülkenin ilk Müftüsü vasfıyla karşımıza çıkan Hafız Sabri Koçi toplumsal, kültürel ve dini bağlamlarda ön plana çıkmış olan bir figürdür.

Bu çalışmada Hafız Sabri Koçi'nin bir dini lider olarak hizmetleri, mücadelesi ve özellikle bu hizmetlerinin Arnavutluk'un dini sosyal yapısına etkileri ele alınmıştır. Doğrudan konuyla alakalı olduğundan dolayı, tarihi ve siyasi açıdan komünist rejime giden aşamalar; komünist dönemi öncesi, komünist dönem ve sonrası Arnavutluk tarihi ve dini yapıları da kısaca konular arasında yer almaktadır.

Anahtar Sözcükler:

Arnavutluk, komünizm, resmi politikalar, Hafız Sabri Koçi, sosyal yapı, din özgürlüğü

ABSTRACT

Author Name and Surname	: Arsida VELIJA
University	: Bursa Uludağ University
Institution	: Social Science Institution
Main Discipline	: Philosophy and the Science of Religion
Discipline	: Sociology of Religion
Characteristic of Thesis	: Master Degree Thesis
Number of Pages	: IX+ 91
Graduation Date	: / / 2018
Thesis Supervisor (s)	:

HAFIZ SABRI KOÇI'S IMPACT AS A RELIGIOUS LEADER IN ALBANIA'S SOCIAL AND RELIGIOUS STRUCTURE

In the second part of the 20th century, Albanian people get exposed to one-part communist rule for a half-century period, will be seriously deprived of their expression and religious freedom. In 1944, with the came into power of Albanian Labor Party under the leadership of Enver Hoxha, government put on a stand against religions and after determining atheism as official religious ideology of the country, all the kind of propaganda against used to get a violent attitude in order to destroy every kind of religious structure. As a result of this process many religious leaders where prisoned, exiled or killed under unknown circumstances. Hafiz Sabri Koçi is one of the leading figures in this period. He was imprisoned by the regime for the same reason and spent 20 years in prison. Hafiz Sabri, who was set free during the last years of communist regime, has been one of the foremost leaders in the restructuring of religious structures after the country officially passed on to the democratic system after 1990. Thus, Hafiz Sabri Koçi, known as the first Mufti of Albania after communism and distinguished for his intense struggle in this period, constitutes a model personality.

This study aims to present Hafiz Sabri Koçi's mission as a religious leader and especially his impacts in Albania's not only religious, but also social structure. Since it is directly related to the issue it was also given a historical and background of Albania's pre-communist, communist and post-communist periods history and history of religions.

Key Words:

Albania, communism, oficcial policies, Hafiz Sabri Koçi, social structure, religious freedom

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHİ, DİNİ VE SOSYAL KİMLİĞİ AÇISINDAN ARNAVUTLUK

1. ARNAVUTLUK HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	5
1.1. Coğrafi Konumu.....	5
1.2. Kökenleri.....	5
1.3. Nüfusu.....	6
1.4. İctimai Yapısı.....	8
1.5. Dil Yapısı.....	9
2. TARİHİ SÜREÇ.....	10
2.1. Komünizm Öncesi Dönem.....	10
2.2. Komünizm Dönemi.....	13
2.2.1. Arnavutluk Emek Partisi'nin Kuruluşu ve Enver Hoca'nın İktidara Gelmesi.....	14
2.2.2. Arnavutluk Emek Partisi'nin İktidar Yılları ve Temel Özellikleri.....	17
3. DİNİ YAPI.....	22
3.1. Komünizm Öncesi Dönem ve Dinler.....	22
3.1.1. İslam.....	24
3.1.1.1. Sünnilik.....	24
3.1.1.2. Bektâşilik.....	27
3.1.2. Hıristiyanlık.....	28
3.1.2.1. Katolik Kilisesi.....	28
3.1.2.2. Ortodoks Kilisesi.....	30
3.1.3. Yahudilik.....	31
3.2. Komünizm Dönemi ve Dinler.....	32
3.3. Komünizm Sonrası ve Dinler.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYAL, KÜLTÜREL VE SİYASAL BAĞLAMDA HAFIZ SABRİ KOÇI

1. HAFIZ SABRİ KOÇI'NIN HAYATI.....	42
1.1. Ailesi ve Çocukluk Yılları.....	42
1.2. Tahsil Hayatı ve Gençlik Yılları.....	42
1.3. Hocaları.....	45
1.3.1. Hacı Hafız Muhammed Bekteshi (1883- 1958).....	45
1.3.2. Hafız Sabri Bushati (1889- 1971).....	47
1.3.3. Sheh Qazim Hoxha (1893- 1959).....	48
1.3.4. Hacı Hafız İbrahim Kaduku (1869- 1949).....	49

1.3.5. Hafız Shaban Domnori (1868- 1934).....	49
1.4. İş Hayatı/ Görev Yerleri.....	50
1.4.1. Drisht Camisi.....	50
1.4.2. Luguçesme/ ÇukurçesmeCamisi	50
1.4.3. Xhamia e Bardhe (Beyaz Cami)	51
1.4.4. Paçram Camisi.....	51
1.4.5. Dudas Camisi	52
1.4.6. Rus Camisi	53
1.4.7. Kruja Camisi.....	54
1.4.8. Tiran'da Vaizlik.....	55
1.4.9. Kavaja Camisi	56
1.4.10. Rus Camisi'ne Dönüş.....	57
2. TUTUKLANMA EMRİ VE HAPİS CEZASI	58
2.1. Hapis Dönemi.....	59
2.2. Hapisten Sonra Özel/ Ailevi Hayatı.....	62
2.3. Hapisten Sonra İş Hayatı/ Hizmetleri.....	63
2.3.1. Komünizmden Sonra İlk Cami Açılışı.....	63
2.3.2. Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun Yeniden Yapılandırılması	66
2.3.3. İlk Medresenin Açılması	69
2.3.4. İlk Dini Yayınlar.....	70
2.3.5. Diğer Dini Faaliyetler	71
3. VEFATI.....	73
4. ÖDÜLLER	74
5. HAFIZ SABRİ KOÇI'NİN DÜŞÜNCE YAPISI.....	74
SONUÇ.....	78
EKLER.....	80
BİBLİYOGRAFYA	89

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AEP	: Arnavutluk Emek Partisi
AMT	: Arnavutluk Müslüman Topluluğu
KMSH	: Komuniteti Mysliman i Shqipris
Bknz.	: Bakınız
C.	: Cilt
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfa aralığı
ed.	: Editör
ev.	: Çeviri

GİRİŞ

1912 yılında bağımsızlıkla beraber Osmanlı yönetiminden kopmuş Arnavut halkı, 1944- 1945 yıllarında Arnavutluk Emek Partisi'nin yönetimine girmiştir. Ülkenin yarım asırlık bir dönemde komünist sisteme geçişi cami, dini kitaplar, dini kültür merkezleri, dini liderler ve kamusal alanda dini sembolize eden kıyafetler gibi dini temsillerin tamamının ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanmıştır. Aşamalı bir şekilde iktidara geldiği 1944-45 yıllarından 1967'ye kadar din karşıtı propaganda ve baskı uygulayan komünist rejim, 1967 anayasasıyla resmen hiçbir dini kabul etmeyerek halkın en temel özgürlüklerinden olan dinî özgürlüğünü elinden almış ve bunun neticesinde Arnavutluk Cumhuriyeti "dünyanın ilk ateist ülkesi" olarak kayıtlara geçmiştir. Halkın dini değerleri ile iktidar partisinin ideolojisinin çatışma durumu, ciddi manada toplumsal krizlere ve kültürel gerilimlere yol açmıştır.

1991 yılında ülkenin demokratik sisteme geçmesiyle birçok temel hak gibi din özgürlüğü elde edilmiştir. Bu iki süreci de yaşamış biri olarak Hafız Sabri Koçi Arnavutluk'un tarihinde önemli bir isimdir. Kendisi küçük bir köyde dünyaya gelmiş, fakat İşkodra'ya taşınarak orada eğitimini tamamlamış ve aynı şehirde hizmetlerine başlamıştır. Savunduğu fikirlerde ve dini duruşunda tutarlı olduğu düşünülebilecek tarihsel arka plana sahip olan Sabri Koçi'nin, komünist rejiminin iktidara gelmesiyle çeşitli yaptırımlarla yüz yüze geldiği bilinmektedir. Bu baskıların neticesinde ve birkaç defa görev bahanesiyle küçük şehirlere bir nevi sürgün edildikten sonra, devlete karşı geldiği gerekçesiyle hapis cezasına çarptırılmıştır. Yaklaşık 20 yıllık bir süreçte hapis cezasını tamamlayan Koçi, komünist dönem bitmeden kısa bir süre önce hapisten çıkar ve ülkenin demokratik sisteme geçmesiyle de kültürel, sosyal ve dini alanlarda çalışmalarını hızlandırır. Koçi Arnavutluk'ta demokratik sürecin ilk yıllarında ülkenin ilk cami açılışı, ilk dini yayınlar, Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun yeniden yapılandırılması, İmam Hatip okullarının yeniden açılması ve buna dair bütün reformlar aracılığı ile kalıcı etkiler bırakmıştır.

Bu çalışmada, Hafız Sabri Koçi'nin hayatı ve hizmetlerinden bahsetmeden önce, birinci bölümde Arnavutluk'ta komünist rejimin iktidara gelmesinin siyasal, toplumsal ve

kültürel sonuçları ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Diğer bir ifadeyle, halkının yaklaşık %70'i müslüman olan bir ülkenin, dünyanın tek ateist ülkesi olarak tarihe geçme sebepleri aşamalı bir şekilde konu edilmiştir. Bu bağlamda Arnavutluk'un tarihi, dini ve sosyal yapısıyla alakalı genel bilgiler verilmiştir. Ayrıca, Hafız Sabri Koçi'nin hayatı ve faaliyetleri en yoğun şekilde doğrudan komünizm dönemiyle ve ondan sonraki dönemle alakalı olduğundan, AEP'nin iktidara gelmesini hazırlayan ön aşamalarından, iktidara gelişinden ve uyguladığı yaptırımlardan da ayrıntılı bir biçimde bahsedilmiştir. Akabinde, Hafız Sabri Koçi'nin hayatı, kişiliği ve faaliyetleri ile ilk dini temsilleri inşa etme süreci hakkında bilgi verilmiştir.

Bu araştırmanın amacı bir dini lider olarak Hafız Sabri Koçi'nin faaliyetlerini ve özellikle demokrasiye geçiş sürecinde söz ettiğimiz Arnavutluk'un dini, sosyal ve kültürel yapısına etkilerini ortaya koymaktır. Ayrıca, ülkeyi komünist yönetime doğru götüren ana sebepleri ve komünizm dönemi esnasında ülkede meydana gelen değişimleri ortaya koymak bu çalışmanın hedeflerindedir.

Araştırmada kaynak taraması ve birebir görüşmeler yapılarak mülakat tekniği kullanılmıştır. İlk bölümde Arnavutluk'un tarihi arka planını aktarmak üzere kaynak taraması yapılmış, Arnavutça, Türkçe, İngilizce ve İtalyanca olmak üzere kaynaklardan faydalanarak teorik çerçeve oluşturulmuştur. İkinci bölüm ise, Hafız Sabri Koçi'nin hayatı, hizmetleri ve kişiliğiyle alakalı olduğundan, yapılan mülakatların söylem analizi metoduyla yorumlanması üzerine tasarlanmıştır. Aynı şekilde onunla alakalı yazılmış kitap, kendisinin verdiği röportaj ve konuşmalarının videoları, onunla alakalı gazete, sempozyum yazıları ve hayatını, hizmetlerini anlatan dokümanlardan faydalanılmıştır.

Kaynak ve literatür taraması yaparken Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırma Merkezi, Uludağ Üniversitesi Kütüphanesi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Arnavutluk Tiran Komünist Dönemi Arşivleri ve Kütüphanesi, Arnavutluk İşkodra "Marin Barleti" Kütüphanesi, Daut Kalaja ve Fejzi Zaganjori gibi kişilerin özel kütüphanelerinden istifade edilmiş ve elektronik ortamdaki kaynaklardan faydalanılmıştır. Ayrıca Hafız Sabri Koçi'nin hayatı, kişiliği ve hizmetleriyle alakalı daha ayrıntılı bilgi elde edinmek suretiyle

Arnavutluk Komünizm dönemini bizzat yaşamış ve Koçi'yi yakından tanıyan kişilerle yüz yüze veya elektronik posta aracılığıyla mülakatlar yapılmıştır.

Yapılan literatür taramasına göre Arnavutluk'un tarihi ve siyasi yapısıyla alakalı birçok çalışma olmasının yanı sıra, Hafız Sabri Koçi ile alakalı da farklı çalışmalar mevcuttur. En spesifik çalışma olarak detaylı bir şekilde onun hayatını ele alan Faik Luli ve İslam Dizdari tarafından yazılmış *Një Jetë në Shërbim të Fesë*¹ biyografik eser karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde onun hayatını ele alan *Hafız Sabri Koçi, Din Özgürlüğünün Feneri*² adlı belgesel söz konusudur. Bunun yanı sıra gazete yazıları, makale ve çeşitli yazılar da mevcuttur.

¹ Faik Luli, İslam Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, Tiran, 1996

² <https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=2667s>, (01.07.2018)

BİRİNCİ BÖLÜM

**TARİHİ, DİNİ VE SOSYAL KİMLİĞİ
AÇISINDAN ARNAVUTLUK**

1.ARNAVUTLUK HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Bu bölümde Arnavutluk'un tarihi, dini ve sosyal kimliğini oluşturan unsurlarından bahsetmek suretiyle, ülkenin coğrafi konumuna, nüfusuna, içtimai yapısına, kökenlerine ve dil yapısına inerek Arnavutluk hakkında genel bir çerçeve çizilmesi hedeflenmiştir.

1.1. Coğrafi Konumu

Resmi adı Arnavutluk Cumhuriyeti (Republika e Shqipërisë) olan ülkenin başşehri Tiran'dır. Konumu itibariyle Avrupa ile Asya'nın birleştiği bölgede yer alarak, kuzeyinde Karadağ, kuzeydoğusunda Kosova, doğusunda Makedonya ve güneyinde Yunanistan ile çevrili olup, Balkanların kilit noktası sayılacak bir öneme sahiptir. Batısında Adriyatik, güneybatısında ise İyonya Denizi'ne kıyısı olan Arnavutluk Cumhuriyeti'nin toplam deniz kıyı uzunluğu 240 mildir ve deniz yoluyla İtalya'ya çok yakın mesafededir.

Arnavutluk Cumhuriyeti coğrafi yapısı itibariyle çoğunlukla dağlık kesimden oluşmaktadır ve en yüksek noktası Korabi'dir (2751 m.).¹ Bu bölgenin en yüksek noktası kuzeydoğusunda olup, güneye doğru inerken yükseklik azalmaya başlar. Ülkenin kıyı kesimlerinde ise, ovalık bölgeler yer alır.² Bazı istisnalar dışında, ülkenin bütün akarsuları Akdeniz'e ulaşır.

1.2. Kökenleri

Arnavutluk, farklı dini yapılarının hiçbir sorun yaşamaksızın bir arada tutma özelliğine sahip nadir ülkelerden birisi olarak tarihte yerini almaktadır. Bu ülke, Doğu ile Batı arasında çokça köprü vazifesi gören, Balkan Yarımadası'ndaki en eski halkın, İliryalıların yaşadığı ülkedir.³ Balkanlar üzerine yapılan çalışmalar, İliryalıların soyunun Hint- Avrupa aslına dayandığı ve aynı zamanda bölgenin en eski kökenli halkı olduğunu ortaya koymuş-

¹ H. Charles Woods, "Albania and the Albanians", *Geographical Review*, Vol. 5, No. 4 (Apr.,1918), Published by American Geographical Society, https://www.jstor.org/stable/207419?seq=2#page_scan_tab_contents, s.258, (25.04.2018).

² Konstandin Çekrezi, *Historia Shqiptare e Vjetërsisë dhe e Mesjetës* Kristo Luarasi Yayınları, Tiran, 1936, ss.15-16.

³ Constantin A. Chekrezi, "Albania and the Balkans", *The Journal of Race Development* 7, sayı 3 (1917): 329-41, <https://doi.org/10.2307/29738205>, (02.11.2017).

tur.⁴ İliiryalılar, bir kısmı dağlı kesim, bir kısmı da verimli arazilerde tarımcılık yapan, bağımsız kabileler halinde yaşıyıp farklı siyasi, askeri ve dinsel ittifaklar içinde yer almış kabileler olarak anılmışlardır.⁵ Milattan önceki dönemde Enkelejtet, Moloset, Taulantet ve Ardianet olmak üzere İliiryalı dört ana kabileden bahsetmemiz mümkündür. Tek bir prenslik yapısını oluşturmaya çalışan bu dört ana kabile, aralarında sürekli bir çatışma halinde olmakla birlikte, daha ilk yıllarında topraklarını ve özerkliğini korumaları için Roma İmparatorluğu'nun güçleriyle çatışmak zorunda kalmışlardır.⁶

Kökleri İliiryalıları dayanan Arnavut halkı, Latince kaynaklarda Arbaneses veya Alabaneses, Slav kaynaklarda Arbanacı, Yunan kaynaklarda ise Albanoi yahut Arbanitao olarak geçmektedir. Osmanlı'nın ilk yıllarında Arvanid şeklinde anılmasının yanı sıra, sonraki yıllarda Türkçe fonolojisine uydurup Arnavud ve Arnavut şekillerinde isimlendirilmiştir.⁷ Bu konuyla alakalı farklı bir görüş Şemsettin Sami tarafından ortaya konulmuştur. Sami'nin görüşüne göre "Arban" kelimesinin kökeni Arnavutçada tarla anlamına gelen 'are' ve Farsçada olduğu gibi 'yapıcı' anlamına gelen 'ban' kelimelerinin birleşiminden yola çıkarak "çiftçi" anlamına gelmektedir.⁸

1.3. Nüfusu

Yüzölçümü 28.748 km² olan Arnavutluk Halk Cumhuriyeti'nin nüfusu 20. yüzyılın başında 1.650.000 ve civarı olduğu kaydediliyorken,⁹ 2017'de İNSTAT'ın¹⁰ resmi nüfus sayımına göre 2.876.591 olarak kaydedilmiştir.¹¹ 20. Yüzyıldan itibaren nüfus sayısının değişmesiyle beraber, Arnavutluk dışında yaşayan Arnavutların sayısı da artış göstererek değişiklik görmüştür. İstatistiklere göre, genellikle ülkenin siyasi ve ekonomik sıkıntılarının ötürü yaşanan yurt dışı göç dalgaları, özellikle son yıllarda nüfus oranlarının düşüşüne

⁴ Bozboru, Nuray, *Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1997, s. 23.; Mustafa L Bilge, "Arnavutluk", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. III., T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1988, s. 383.

⁵ Bozboru, Nuray, "Arnavutların Kökeni", *Balkanlar El Kitabı*, C. 1, Vadi Yay., Ankara, 2006, s.261.

⁶ Qosja, Rexhep, *Çështja Shqiptare*, Toena yayınları, Tiran, 1998, s. 317.; Bozboru, *Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, s. 24.

⁷ Bilge, "Arnavutluk", s. 383.

⁸ Olgun, Said, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler (1878- 1912)*, Gece Kitaplığı yayınevi, Ankara, 2016, s.26.

⁹ Atabay, Mithat, *İmparatorluktan Ulus Devletlere Türkiye ve Balkanlar*, Paradigma Akademi yayınevi, İstanbul, 2012, s.9.; Bilge, "Arnavutluk", s. 383.

¹⁰ Arnavutluk Cumhuriyeti İstatistik Enstitüsü.

¹¹ İNSTAT resmi sayfası, <http://www.instat.gov.al/al/temat/treguesit-demografikë-dhe-socialë/popullsia/#tab2>, (05.11.2017).

sebebiyet vermiştir. Bu göç dalgalarını 1912 yılından itibaren üç zaman dilimine ayırmak mümkündür:

- I. 1912- 1944 yılları arasındaki dönem. Bu yıllar içerisinde İkinci Dünya savaşının etkileriyle beraber, ülkedeki ekonomik zorluklar 300.00 civarındaki Arnavut'un göç etme yolunu tercih etmesine neden olmuştur.¹²
- II. 1944- 1990 yılları arasındaki dönem. Komünist rejiminin ilk iktidar yıllarında yurt dışına giden Arnavutlar genellikle ekonomik yahut siyasi gerekçelerle göç etmişlerdir. Bununla beraber ülke içerisinde de çok yoğun bir şekilde göçler yaşanmıştır. 1978 yılında başlayan komünist iktidarının ikinci devrinde ise, kapalı bir dış politika takip edilmesinden dolayı çok az sayıda yaşanan yurt dışı göçleri tamamen siyasi nedenlerle yahut istihbarat gerekçeleriyle meydana gelmiştir.¹³
- III. 1991 ve sonrası yıllar. Bu dönemden sonra komünist iktidarın arkasında bıraktığı ekonomik ve sosyal enkazla, %67'si ekonomik nedenlerden ötürü¹⁴, çoğunluk illegal yollara başvurarak, sadece ilk 5 yıl içerisinde 350.000 kişinin göç ettiği kaydedilmiştir.¹⁵ Mesafe yakınlığından dolayı en çok tercih edilen İtalya, Yunanistan ve diğer Avrupa ülkeleri olmasının yanı sıra, Amerika Birleşik Devletleri'ne ve Kanada'ya gidenlerin sayısı da göz ardı edilecek durumda değildir. İstatistiklere göre, 2015 yılına kadar bu sayının 900.000 civarına ulaştığı bilinmektedir.¹⁶

Çoğunluk itibariyle ülke dışına yaşanan bu göçler, çok ciddi bir şekilde beyin göçü yaşanmasına sebep olmuş ve aynı zamanda, nüfus oranlarının hızla büyümesini engellemiştir.

¹² Dritan Hoxha, *Emigracioni, İmigracioni dhe Pasojat në Zhvillimin e Shtetit dhe Sigurisë Kombëtare*, Universiteti "Aleksander Moisiu Durrës", Fakulteti Shkencave Politike Juridike, s.15.; Kosta Barjaba, "Albania Looking Beyond Borders", *Migration Policy Institute*, 1 August 2004, <https://www.migrationpolicy.org/article/albania-looking-beyond-borders/>, (14.03.2018).

¹³ Arsida Velija, Arnavutluk Komünizm Dönemi Arşiv Müdürü Agron Tufa ile mülakattan, 03.03.2017.

¹⁴ Hoxha, *Emigracioni, İmigracioni dhe Pasojat në Zhvillimin e Shtetit dhe Sigurisë Kombëtare*.23.

¹⁵ Hoxha, *Emigracioni, İmigracioni dhe Pasojat në Zhvillimin e Shtetit dhe Sigurisë Kombëtare*.17.

¹⁶ Barjaba, "Albania Looking Beyond Borders", <https://www.migrationpolicy.org/article/albania-looking-beyond-borders/>, (14.03.2018).; Ayrıca bkz. "İNSTAT: 2014, thellohet bilanci neto i emigracionit, të ikurit më shumë se kthyerit, për herë të parë nga 2007", *Monitor*, 17.04.2015, <http://www.monitor.al/instat-2014-thellohet-bilanci-neto-i-emigracionit-te-ikurit-me-shume-se-kthyerit-1632-personal/>, (20.12.2017).

1.4. İctimai Yapısı

Coğrafyanın insanlar üzerindeki tesirinin en bariz örneklerinden biri olarak Arnavutluk halkı, ikliminin sertliği neticesinde sert mizaçlı olmasıyla tanınmıştır. William M.Sloane Arnavutları şu şekilde ifade etmiştir:

Anlamsız ölçülere varan bir onur kavrayışları vardır ve her biri silah ve mühimmat bakımından adeta küçük bir cephanelik taşır. Avrupa'nın silahlı çocukları denmiştir kendilerine.¹⁷

Bu halkın tarih sahnesine çıkışının daha ilk yıllarından itibaren farklı ülkelerle temasta bulunması ve ardı ardına dış ülkelerinin hakimiyeti altında kalması çok yoğun milliyetçilik duygularının oluşmasını ve gelmesi muhtemel olan her türlü düşman hücumuna karşı her zaman halihazır bir vaziyette bulunmalarını tetiklemiştir.

Arnavutlar, İşkumbini (Shkumbin) nehrinin kuzeyinde bulunan Gegalar ve güneyinde Toskalar olmak üzere iki temel etnik gruba ayrılmaktadırlar. Davranış biçimlerinin şekillenmesinde büyük ölçüde etkisini gösteren iklim şartlarının etkilerini bu iki grup arasındaki farklarda bariz bir şekilde görmek mümkündür. 20. yüzyılın başında uzunca bir süre Arnavutlar arasında görev yapan Süleyman Külçe, bu iki etnik grup arasındaki farkı şu şekilde anlatmaktadır:

Gega ve Toskaların kullandıkları dil birbirinden çok ayrı değilse vücutları, huyları hiç birbirine benzemez. Toskalar çokluk kara gözlü ve kara saçlı oldukları halde Gegalar sarı saçlı ve mavi gözlüdürler. Toskalar daha anlayışlı, gegalar ise daha mutaassıp ve atılgandırlar. Gegalara göre Toskalar çok kısa boylu olurlar. Bu farkın sebebi, Gegaların İslavlarla, Toskaların Helen, Makedonya ve Romalılarla daha fazla kaynaşmalarına delalet edebilir.¹⁸

Kuzeyde yaşayan Arnavutların tümüne Gega adı verilmiştir. Çoğunlukla dağlık kesimde yaşadıkları için, coğrafi şartlar başta olmak üzere dış etkenler bu grubun sosyo-kültürel alanına girilmesini imkansızlaştırmıştır ve böylelikle hiçbir işgalinin etkisi altında kalmadan adetlerini korumalarını sağlamıştır.¹⁹ Dağlı Gegalar için toplumsal birim 'aile'dir ve onunla beraber hareket etme eğilimi vardır. Ailenin en yaşlı üyesi kabile reisidir ve her-

¹⁷ Olgun, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler (1878- 1912)*, s.49.

¹⁸ Olgun, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler(1878- 1912)*, ss.45-49; Suleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutlar*, İzmir, 1944, s.18.

¹⁹ Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutlar*, s.10.

kes için sorumlu olduğu gibi, herkes ona şartsız güvenmeli, sözünü yerine getirmelidir. Aralarındaki tek anlaşma biçimi şeref sözüdür.²⁰ Bu bölgenin başka meşhur olduğu bir özelliği kan davalarıdır. Geleneklerinin ayrılmaz bir parçası olarak günümüze kadar ulaşan bu özellik, bölgenin halkı tarafından muhafazakar bir tavırla korumaya alınmıştır. Osmanlı döneminde, 1888 yılında, Padişah, İşkodra Vilayetine emir gönderip bu geleneğin sonlandırılmasını ve aynı şekilde kiliselerde ve camilerde konuyla alakalı telkinde bulunulmasını²¹ istemesine rağmen herhangi bir değişiklik söz konusu olmamıştır. ‘Lek’ Dokakin Kanunu’nda (Kanuni i Lek’ Dugagjinit)²² ayrıntılı bir biçimde anlatılan bu gelenek, halen devam etmektedir.

Çoğunluk güney bölgesinde yaşayan Toskalar ise, Gegalara nazaran daha yumuşak bir yapıya sahiptirler. Yıllardır dış ülkeleriyle süren temastan dolayı dillerini, isimlerini ve geleneklerini değiştirme konusunda daha elverişli olmuşlardır.²³ Sosyo- kültürel farklar bir yana, bu iki grup arasında dil bakımından lehçe farkı da vardır.²⁴

Arnavutlar, bölgede en eski halklarından biri olmalarının yanı sıra, kendi bağımsızlıklarına karşı duydukları sarsılmaz bağlılık ve milliyetçilik duyguları diğer Balkan halklarına nazaran daha güçlü ve topraklarında daha kalıcı olmalarını sağlamıştır.²⁵ Yıllar boyunca bağımsız bir ülke için hiçbir zaman mücadeleyi elden bırakmayan Arnavutların bu konudaki hassasiyetleri göze çarpmaktadır. Bununla bağlantılı olarak sert ve savaşçı karakterli, ölüm pahasına sözünde duran, misafirperver, onurlu ve itibar sahibi oluşları en temel özelliklerindedir.²⁶

1.5. Dil Yapısı

Arnavutluk’un tek ve resmi dili olan Arnavutça, Hint-Avrupa dil grubu içerisinde yer almaktadır. Belirli bölgelerde ikincil diller kullanılmasının yanı sıra, sözü geçen dil yalnızca kuzeyden güneye lehçeler arasında değişkenlik göstermektedir. Arnavutça dili, ilk

²⁰ Bozbor, *Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu’nun Gelişimi*, s.32.

²¹ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk Shqipëria ne Dokumentet Arkivale Osmane*, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 97, s.209.

²² Orijinal adı ‘‘Kanuni i Lek’ Dukagjinit’’, daha geniş bilgi için bkz. Gawrych George, ‘‘The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913’’, *I.B.Tauris*, 2006, s.30.

²³ Bozbor, *Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu’nun Gelişimi*, s.33-34.

²⁴ Asllan Hamiti, İsmail Hamiti, *Gjuha Shqipe*, Üsküp, 2011, s.6.

²⁵ Woods, ‘‘Albania and the Albanians’’, s.262.

²⁶ George P. Scriven, ‘‘The Awakening of Albania’’, *Geographical Review* 8, sayı 2 (1919): 73–83, (05.11.2017).

defa yazı dili olarak 14.yüzyılda din adamları tarafından kullanıldığı kabul edilmektedir. İlk yazılı dokumanlar 1462 ve 1496 yıllarına ait olup papazlar tarafından yazılmıştır. Kitap şeklinde ise, 1555 tarihine ait ‘‘Meshari’’ adlı, Katolik Kilisesi’nin en meşhur Papazlarından Gjon Buzuku tarafından yazılan eser karşımıza çıkmaktadır.²⁷ Buna binaen, tarih sey-
rinde Arnavutlar arasındaki din bölünmüşlüğü ve etkisi farklı alfabelerin kullanılmasına da
yol açmıştır. Böylelikle, Kuzeydeki Katolik din adamları Latin alfabesinin temelinde Kiril
harflerini kullanıp Kuzey diyalektine göre yazarken, Güney bölgesindeki Ortodoks din
adamları Yunan alfabesini kullanıp Güney diyalektine göre yazmışlardır.²⁸ Müslümanlar
ise mevcut Osmanlı yönetiminin resmi dili olan Türkçe yahut ikincil diller olarak Arapça,
Farsça kullanmışlardır.²⁹ Bahsedilen lehçeler arasındaki fark ise, Gegaların ile Toskaların
oluşum evrelerinden ve yaşanılan coğrafyalarından kaynaklandığı gibi, bu iki grubun dış
bağlantılarla münasebetinden de büyük ölçüde etkilenmiştir.³⁰ Ülkedeki ardı ardına olan
işgaller sonucu, Arnavutça, özerkliğini kaybetmemesine rağmen, bu etkileşimden nasibini
almıştır.³¹

2. TARİHİ SÜREÇ

İliryalılardan başlayarak, tarih süreci boyunca Arnavut halkı farklı ülkelerle etkile-
şim içerisinde bulunmuştur. Bu etkileşim Arnavutluk’un geçtiği siyasi süreci etkilemesiyle
birlikte, sosyal ve dini yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Bu bölümde, yaşanılan tarihi
süreç, Komünizm öncesi, Komünizm dönemi ve Komünizm dönemi sonrası olmak üzere üç
ana başlığa ayrılarak ele alınmıştır. Konumuzun mahiyeti ağıısından, Arnavutluk Emek Par-
tisi’nin kuruluşundan ve iktidara gelmesinden ayrıntılı bir biçimde bahsedilmiştir.

2.1. Komünizm Öncesi Dönem

Arnavutluk’un yerlisi olan İlirya kabilelerinin tarihi süreç içerisinde farklı etnik ya-
pılarıyla karşı karşıya geldiği kaydedilmektedir. Bu süreçte, sosyo-kültürel yapısı zamanla

²⁷ Asllan Hamiti, İsmail Hamiti, *Gjuha Shqipe*, s.5.

²⁸ Asllan Hamiti, İsmail Hamiti, *Gjuha Shqipe*, s.521.

²⁹ Bozborra, ‘‘Arnavutların Kökeni’’, s.261.

³⁰ Gawrych, ‘‘The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913’’, s.22.

³¹ Alecander Y. Rusakov, ‘‘Albanian Language in The Ottoman Time: Formation of the Dialect Areas’’, *Balkan Studies III*, Cyril and Methodius University, Üsküp, 2011, s.38.

³¹ Arnavut yazı dilinin tarih içerisindeki gelişim ve etkileşim süreçlerinden daha geniş bilgi için bkz. Robert Elsie, *Histori e Letërsisë Shqiptare*, çev. Abdurrahim Myftiu, Tiran, 1997.

büyük ölçüde izler bırakan değişimlere uğramalarına rağmen, kimliklerini ve dillerini muhafaza etmeyi başardıklarını görmemiz mümkündür.

M.Ö.1. yüzyıldan başlayarak, M.S.6. yüzyıla kadar bölgedeki Roma İmparatorluğu işgalini ve etkisini görmemiz mümkündür.³² İliııya kabileleri bir yandan tek bir Prenslik yapısını oluşturmaya çalışırken, diğer yandan dış güçlerle ilk defa karşı karşıya gelip özerklikleri için savaşımaya başlamışlardır.

Roma İmparatorluğu'nun bölgedeki hâkimiyetini kaybetmesinin ardından, M.S.6. yüzyıldan itibaren, 9. yüzyıla kadar bölgede Slav göçlerinin kayda değer bir hızla yayılmasıyla Slavlar büyük ölçüde bölge nüfusuyla karışmaya başlamışlardır. Bu bağlamda, Kuzey nüfusu etkilenmeye daha elverişli bir pozisyondayken Güney kabileleri Slav nüfus ile kaynaşmaktan uzak durmayı başarmışlardır.³³

9. ve 12. yüzyıllar arasında Kuzey İliııya bölgesi çok yoğun bir şekilde 9. yüzyılın ikinci çeyreğinde güçlenen Bulgar Krallığı ile Bizans İmparatorluğu'nun çatışmasına şahit olmuştur. Bölgede hâkimiyet kurmak isteyen dış güçlere empoze edilmiş bir biçimde ve henüz tek bir kültürel ve siyasi yapı haline gelemeyen İliııyalı kabileler bu çatışmanın akabinde Bulgar gücünün kırılmasıyla Bizans İmparatorluğu'nun işgali altında kalmışlardır.³⁴

14. yüzyılın ortalarına doğru Arnavutların tekrar Sıııpların baskısı altında kalmalarının ardından, bu yüzyılın ikinci kısmına doğru Osmanlı idaresinin ilk izleri görülmeye başlanır. Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk'la ilgili en eski kayıtları bu yüzyılın 80'li yıllarına aittir.³⁵ 1402 yılında, Osmanlı'nın Timur'a karşı Ankara Savaşı'nda mağlûp olması üzerine, bu savaşı onların safında katılmış olan birçok Arnavut beyi Venedik hâkimiyetini tanımıştır. Dolayısıyla, yıllardır süren mücadelede, Osmanlı kendisini sürekli Venedik karşısında bulduktan sonra, onlar ile çıkan nihai savaş sonucunda galip gelmiş ve Arnavutluk'un tamamını ele geçirerek Arvanid-ili (Arnavut-ili) adıyla bilinen sancağı kurmuştur (1415-1417). O yıllara ait ayrıntılı tahrir defterlerine göre Osmanlı Devleti'ne bağlı olan feodal ailelerinin sayısının arttığını görmekteyiz.³⁶ Buna rağmen, zaman zaman Osmanlı ile çarpı-

³² Qosja, *Çështja Shqiptare*, s. 317.

³³ Bozbor, *Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, s.25.

³⁴ Bozbor, *Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, s.26.

³⁵ Muzafer Korkuti, Selim İslami, Frano Prendi, ve Skender Anamali, *Historia e Popullit Shqiptar*, C. 1., Toena Yayınları, Tiran, 2002, s. 175.

³⁶ Bilge, "Arnavutluk", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi (DİA)*, s. 383.

şan Arnavutluk'taki isyancıların sayısı da göz ardı edilir gibi değildi. Aralarından en çok karşı-
mıza çıkan isim İskender Bey'dir. Prens Yani Kastrioti'nin dört oğlundan biri olan Georg
Kastrioti babası tarafından eğitilmek üzere kardeşleriyle beraber Sultan II. Murat'a gönderil-
mişti. Yıllarca Osmanlı tarafından eğitilen ve yetiştirilen Georg Kastrioti yavaş yavaş ordu içe-
risinde yükselerek Anadolu'da bir sancağa sahip olacak kadar ilerlemiş ve o dönemden itibaren
Türkler arasından İskender Bey olarak anılmaya başlamıştı. Yıllarını Osmanlı'nın hizmetine
veren İskender Bey, Arnavutluk Prenslığı'nin kendisine verileceği konusunda epey umutlan-
mıştı. Fakat babasının ölümünden sonra Sultan Murad bunun bir tehlike olacağını öngörüp bu
görevi başkasına vererek onun bu umudunu kırmıştı. İskender Bey bunun üzerinden saf değişti-
rerek ve muhalif güçlerle iş birliği yaparak Osmanlı'nın karşısında durmuştur.³⁷

Osmanlı'nın bölgede hâkim olması Venedik'in tepkisini çekmeyi başarmıştı ve
Osmanlı, çıkan isyanların yanı sıra, Venedik'in kışkırtmalarıyla da çokça karşı karşıya
gelmiştir. Bu duruma bir son vermek isteyen Fatih bizzat Arnavutluk harekâtına çıkmış ve
kaybedilen birçok bölgeyi geri alarak, Venedik'le yapılan savaşlar neticesinde onlarla an-
laşma imzalayarak bölgenin çoğunda hâkimiyet kurmayı başarmıştır. Osmanlı'yı çok uzun
bir süre meşgul eden İskender Bey, 1468 yılında vefat etmiştir ve ölümünün ardından Ar-
navutluk'un geri kalan toprakları da Osmanlı tarafından ele geçirilmiştir.³⁸

Arnavutluk'un Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında refah içerisinde var-
lığını sürdürmesi 16. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Tımar sisteminin bozulması
ve mali sistemin zayıflaması diğer bölgelerde olduğu gibi, Arnavutluk'u da etkilemiştir.
Vergilerinin artması özellikle Hıristiyan nüfusunu etkileyerek, 17. ve 18. yüzyıllarda onlar
tarafından meydana gelen isyanlara ve düşman güçlerle işbirliği yapmalarına yol açmıştır.
Bu isyanların artması ve Osmanlı Devleti'nin zayıflamasının neticesinde, Balkan savaşları-
nın başlamasından bir süre sonra, İsmail Kemal Bey önderliğinde Arnavutluk, 28 Kasım
1912 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir ve Kemal başkanlığında geçici bir hükümet ku-
rulmuştur.³⁹

³⁷ Alphonse de Lamartine, *Osmanlı Tarihi*, çev. Serhat Bayram, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008, s.148.; Stavro Skendi, "Balkan Cultural Studies", *East European Monographs*, Columbia University Press, 1980, ss.151-152.

³⁸ Bilgehan Pamuk, "Osmanlı Döneminde Arnavutluk", *Balkanlar El Kitabı*, C.I, Vadi Yayınları, Ankara, 2006, ss.340-347.

³⁹ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 20.Yüzyıl*, Çev.Zehra Savan, C.2, Küre Yay., İstanbul, 2006, s.105.

Osmanlı hâkimiyetinin bitmesine rağmen, Arnavutluk'un sonraki dönemde tamamıyla bağımsız bir Arnavutluk olduğunu söylenemez. Birinci Dünya Savaşı'na katılmayı öngöremeyen Arnavutluk, her taraftan çevrili olduğu ülkelerce işgale uğramış ve topraklarının birçoğu parçalanmıştır. 1913'te Barış Konferansı'nın onayıyla, kendi sınırları içerisinde bağımsız bir Arnavutluk kurulma kararı verildikten sonra Tiran'da milli hükümet kurulur. Ardından, 1921 yılında yapılan seçimlerden sonra başbakan, içişleri ve dışişleri bakanlığı görevlerinde olmayı başaran Ahmet Zogu⁴⁰, 1924 yılında, Arnavutluk Büyük Millet Meclisi'nin cumhuriyet idaresini kabul etmesi üzerine Cumhurbaşkanı seçilir. Oluşturulan yeni anayasada, Cumhurbaşkanı'nın koşulsuz veto yetkisi, seçim çağrısı ve anayasada değişiklik yapma hakkı bulunuyordu. Bu haklarından ve İtalya'yla kurduğu güzel ilişkilerinden güç alarak Zogu, dış ülkelerinin tepkilerine rağmen, 1928 yılında kendini I. Kral Zogu ilan etmiştir.⁴¹

Ülkeyi monarşi sistemine götüren Zogu, sağlam bir yapı oluşturma konusunda epey sıkıntı çekmekle beraber çok fazla iktidarda kalamamış ve 1939 yılında Arnavutluk İtalya tarafından işgalinden sonra tekrar ülkeden kaçmıştır. 1939 yılında İtalya'nın işgaliyle başlayan bu süreç 1944 yılına kadar, ülkenin Almanya ve İtalya tarafından idare edilmesiyle devam etmiştir. 1944 yılında Enver Hoca ve takipçileri ülkeyi dış işgal güçlerinden kurtarmak suretiyle gayri resmi bir törenle başkent Tiran'a giriş yaparlar ve önceden oluşturulan bir alt-yapı üzerinde 1945 yılında seçimler yapılır. Bu seçimlerin neticesinde sosyalistlerin hâkim olduğu bir parlamento oluşturulduktan sonra Arnavutluk Emek Partisi devri başlamıştır.⁴²

2.2. Komünizm Dönemi

Arnavutluk'ta komünizm devrinin başlaması, ülkeyi iktidar yıllarında olduğu gibi, sonraki dönemde de her açıdan uçuruma sürükleyen değişimlere işaret ettiğini çokça belir-

⁴⁰ Tam adı Ahmet Bey Zogu 8 Ekim 1895 yılında Arnavutluk'ta dünyaya gelmiştir. Aralık 1922 yılında ilk defa ülkenin cumhurbaşkanı olarak ilan edilmiştir. 1928 yılında ülke otoriter bir rejime geçiş yaptıktan sonra Zogu, kendini Arnavutluk'un Birinci Kralı olarak ilan etmiştir. 1961 yılında Fransa'da vefat etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. *Mbreti Yne ne Rinine e Tij*, Gutenberg Yayınevi, Tiran; 1935; Arnavutluk Kraliyet Ailesi resmi sayfası, <http://www.oborrimbreterorshqiptar.al/pages/kingzog> , (05.12.2017).

⁴¹ Oktay Gökteş, *Balkanların Anahtar Ülkesi Arnavutluk*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995, s.5.

⁴² Peter R. Prifti, Elez Biberaj, "Albania", *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Albania>, (06.11.2017).

tilmişti. Onunla bağlantılı olarak, Arnavutluk'un mevcut dini ve sosyal yapısını anlaşılabilmesi için bu devri ayrıntılı bir biçimde incelememiz gerekmektedir.

Resmi olarak 1945 yılında iktidara gelen, fakat altyapısı çok önceden oluşturulan bu yapılanmanın getirdiği değişiklikler konumuzla alakalı olduğundan bu bölümde onun kuruluşu, iktidar yılları ve özellikleriyle beraber ele alınmıştır. Ayrıca Arnavutluk'ta komünist sisteminin kurucu ismi olan Enver Hoca'nın hayatı ve düşünce yapısı kısa bir şekilde ele alınmıştır.

2.2.1. Arnavutluk Emek Partisi'nin Kuruluşu ve Enver Hoca'nın İktidara Gelmesi

Yeni kurulan Arnavutluk Devleti'nin bağımsızlığının ilk yıllarında sallantılı bir parlamento devri yaşadığını görmekteyiz. Ahmet Zogu,⁴³ 1914 yılında Alman hükümeti tarafından bölgeye gönderilen Wilhelm Wied'in⁴⁴ gelişyle, kendisine bağlı olan birlikleriyle Yugoslavya'ya kaçtıktan sonra tekrar ülkesine dönmüştür. 1921-1924 yılları arasında, Başbakanlık, Dışişleri ve İçişleri Bakanlığı görevlerinde bulunan Zogu, dış güçlerin, özellikle de komünist grupların harekete geçmesiyle darbe teşebbüsü ve ardından da suikast teşebbüsüyle karşı karşıya kalmıştır.

Ahmet Zogu ülkede meydana gelen ayaklanmalar neticesinde 1924 yılında tekrar ülkeyi terk eder. Aynı yıllar içerisinde halkın sevgisini kazanmış, liberal partinin lideri ve Milletler Cemiyeti Arnavutluk delegesi Ortodoks Piskopos Fan Noli, egemen bir Arnavut kimliğinin inşa edilmesi ve ülkenin ekonomik durumunun düzene girmesi için anti-feodal demokratik reformlar uygulamayı hedefleyerek hükümet kurar, ancak, dönemin en önde gelen isimlerinden olmasına rağmen istediği desteği alamadıktan sonra amaçlarına ulaşmasının imkânsız bir hal aldığı farkına varır.⁴⁵ Bu noktada Zogu tekrar ülke yönetimine

⁴³ Ahmet Zogu ve Arnavutluk'ta monarşi sistemiyle alakalı daha geniş bilgi için bkz. Nurcan Özgür Baklacioğlu, "Krallık Döneminde Arnavutluk", *Balkanlar El Kitabı*, C.2, Ed. Bilgehan Atsız Gökdağ, Osman Karatay, ss. 365-374.

⁴⁴ 1876 yılında dünyaya gelen Wilhelm Wied, 1913 yılında Avrupa'nın güçlü ülkeleri tarafından Arnavutluk'u yönetmesi suretiyle seçilerek, bağımsız Arnavutluk Cumhuriyetine gönderilmiştir. Bu kararın İsmail Kemal hükümeti tarafından kabul edilmesinin ardından, Wilhelm Wied Arnavutluk'un Prensi olarak ilan edilmiştir. 1914 yılında ülkede meydana gelen iç karışıklıklar ve Avrupa'daki siyasi durumlarının karışması sonucunda Venice'ye giderek Arnavutluk'u kendi deyimiyile terk etmek zorunda kalmıştır. Arnavutluk'un başına Zogu'nun Wied'in görevi resmen 1925 yılında sona ermiştir.

⁴⁵ Aleksandre Popovic , *Balkanlarda İslam*, çev.Komisyon, İnsan Yay., İstanbul, 1995, s.22.

hâkim olmuş, fakat 1939 yılında İtalya'nın işgali ardından ülkeyi terk ederek Arnavutluk'un siyaset sahnesinden kendisini tamamen çekmiştir.⁴⁷

Siyasi iktidar belirsizliği ve problemleri yanı sıra, henüz sınırları belirleme ve koruma altına alma konusunda dış güçlerle sıkıntı yaşayan Arnavutluk, Rusya'da resmi bir hal alan ve artık dünyada yayılmayı kendine hedef koyan sosyalist ideoloji için kaçırılmaması gereken bir fırsat olarak görülmektedir. 1915 yılında Londra'daki gizli konferansın etkisi, dış güçlerinin sürekli Arnavutluk'un sınırlarını belirleme konusundaki dolaylı veya açık müdahaleleri ve Balkanlarda yaşayan Arnavut halkının yıllardır etrafındaki ülkeler tarafından zulüm görmesi, Arnavut siyasetçilerin, aydınların ve halkın da aynı şekilde özerklik konusunda çok hassas olmalarına sebebiyet vermişti. Bağımsız ve dış müdahalesiz bir ülke hayalleriyle yanıp tutuşan Arnavut halkının bu konudaki çabalarını gören Bolşevik Rusya'sı, Arnavutluk'a kendi ideolojilerinin girmesi yolunun buradan geçmesi gerektiğini anladıktan sonra planlı bir şekilde Arnavutların bu zaafını çok iyi kullanmayı başarmıştır. Böylelikle, 1917 yılında, Hasan Prishtina'nın devrimsel pro-Bolşevik "Partizanikoja Rota" birliği kurulmuştur. Aynı zamanda, yurt dışı ve yurt içi Arnavut basınında pro-Bolşevik propagandasının yapıldığını ve Rusya'daki devrimin olumlu mahiyet taşıyan bir yapı olarak dile getirildiğini görmekteyiz. Ülkenin sınırları konusunda en büyük destekçisi olacağını dile getiren Bolşevik Rusya'sı, propaganda yoluyla az sayıda insan tarafından umut ışığı olarak görülmesine rağmen hükümetin bu konudaki olumsuz tavrı daha geniş bir Bolşevik uzantısının yayılmasını önlemiştir. Bu tavrın en bariz örneklerinden birisi de 1924 yılında Rauf Fiço'nun ABD Cumhurbaşkanı için mecliste saygı duruşu yapılması talebinin ardından meclis üyelerince reddedilmesiydi.⁴⁸

Ahmet Zogu hükümeti ile bu konuda uzlaşamayacağını anlayan Bolşevik güçler, ülkede propagandasının yayılması için başta sosyalist devrimci ideolojisini kabul eden ve Ahmet Zogu yokluğunda geçici hükümet kuran Fan Noli ile iletişime geçmek gibi başka dolaylı yollara başvurur fakat tekrar hedeflenen başarıya ulaşamaz. Ülkenin geleceğine ve sınırlar konusundaki sorunlarının çözülmesine odaklanan Fan Noli, ilk başta sosyalist dü-

⁴⁷ Nurcan Özgür Baklacioğlu, "Krallık Döneminde Arnavutluk", *Balkanlar El Kitabı*, ss.365-374.; Gökaş, *Balkanların Anahtar Ülkesi Arnavutluk*, s.5; Ali Özkan, *Enver Hoxha Dönemi Arnavutluk*, (Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012, s.73.

⁴⁸ Arsida Velija, Arnavutluk Komünizm Dönemi Arşiv Müdürü Agron Tufa ile mülakattan , 03.03.2017.; Kastriot Dërvishi, *Levizja Komuniste në Vitet 1924- 1944 dhe Formimi i PKSH-së*, 55 yayınevi, ss.3-19.

şüncelerin ve tarım reformlarının ülke için olumlu sonuçlar doğuracağını savunur. Ancak, 1924 yılında Ahmet Zogu'nun tekrar ülkeye gelmesiyle Viyana'ya gider ve birkaç yıl boyunca yurt dışında kurulan Komünist gruplanmaların içerisinde bulunduktan ve faaliyetlerini gözlemledikten sonra, 1931 yılında Amerika'ya gitme kararını alır. Orada birkaç yıl kaldıktan sonra, kendisi tamamıyla komünist düşüncelerinden vazgeçtiğini beyan etmiştir.⁴⁹

Bu yıllar içerisinde, Rusya'nın Arnavutluk'ta gizli operasyonlar düzenlemesi ve birlikler kurmasının yanı sıra, Avrupa ülkelerinde de aynı şekilde örgütlenmeler kurarak oradaki komünist gruplarını organize etmek suretiyle amacına yaklaştığını görmekteyiz. Böylece, 1928 yılında, Viyana'da yaşayıp komünist düşüncelerini taşıyan bütün Arnavut komünistleri bir araya getirerek Arnavutlar Komünist Grubu kurma girişiminde bulunurlar. Aynı şekilde, 1929 yılında Korça, Gjirokastra, Tiran ve Fier şehirlerinde bulunan bağımsız illegal komünist gruplanmalarından da bahsetmemiz mümkündür, lakin bu çabaların henüz resmi bir hal alması söz konusu bile değildi. Örneğin, Ali Kelmendi, bu gruplanmaları bir araya getirme konusunda en önde gelen isimlerden biri olarak 1936 yılında komünist düşüncelerinden oldukça rahatsız ve bu konuda net tepkisi olan Ahmet Zogu hükümeti tarafından sürgün edilir.⁵⁰

Bütün engellere rağmen, aynı zaman dilimi içerisinde ülkedeki komünist birlikler birbirleriyle iletişime geçerek daha organize bir hal almaya başlarlar. Yavaş yavaş komünist ideolojisini taşıyan kitapların basılması ve yayılması, halkın ve gençlerin sistematik bir şekilde örgütlenmesi ve komünist örgütlenmelerin organize edilmesi gibi faaliyetler, atılan adımların en önemlilerindendir. Bir başka adım, komünist ideolojisini taşıyan çok sayıda kişinin hükümet dairelerinde resmi görevler almalarıydı.

Yıllar süren mücadeleden ve operasyonel bir biçimde atılan bütün adımlar sağlam bir altyapıyı oluşturduktan sonra, ana yapının kurulması için Yugoslavya'dan iki yetkili temsilci gönderilir; Miladin Popoviç ve Dushan Mugosha. Komünist yapılanmanın içerisinde uzun yıllar faal bir rolde bulunan Popoviç ve Mugosha, gereken desteği toplamayı başarır ve Arnavutluk'ta komünist birlikler oluşturma konusunda başarı elde ederler. Akabinde, Enver Hoca sahneye çıkar.

⁴⁹ Dërvishi, *Levizja Komuniste në Vitet 1924- 1944 dhe Formimi i PKSH-së*, ss.3-19.

⁵⁰ Dërvishi, *Levizja Komuniste në Vitet 1924- 1944 dhe Formimi i PKSH- së*, ss. 3-19.

Çocukluğundan beri devrimci bir ruha sahip Enver Hoca, Fransız Lisesinde okuduğu esnada Fransa'daki Rönesans hareketleriyle alakalı öğrendiklerinden çok fazla etkilenecek⁵¹ hayranı olduğu Avni Rustemi'yle aynı düşünce çizgisinde bulunduğu farkına varmıştır. Birtakım okumalar ve ilmi çalışmalar neticesinde de, kendisi daha yoğun bir şekilde komünist düşüncelere yönelerek 1927 yılında⁵² "Puna" adlı Korça komünist grubunun ilk üyelerinden birisi olmuştur. Lise eğitimini tamamladıktan sonra Fransa'ya gidip yüksek öğrenimini orada tamamlamıştır. Üniversite yılları esnasında Fransa'daki Marksist- Leninist örgütlenmelerine, toplantılarına ve seminerlerine çokça katılmış ve bu komünist düşüncelerini tam anlamıyla orada benimsemiştir. Bazı Arnavut arkadaşlarının yardımıyla, 1934 yılında Belçika'daki Arnavut Konsolosluğu'nda katip olarak görevini başlamıştır, fakat Zogu'nun müdahalesiyle görevden uzaklaştırılmıştır. 1937 yılında Arnavutluk'a döndükten sonra Zogu hükümeti tarafından çok yoğun bir şekilde gözlemlendiği için rahat bir şekilde iş bulamamıştır. En sonunda 1937 yılında Fransız Lisesinde ücretli öğretmenliğe başlamış ve düşüncelerini daha yoğun bir şekilde yaymaya başladıktan sonra, Korça Komünist grubunun kararıyla Tiran'da görevlendirilmiştir. Enver Hoca, birkaç yıl süren yoğun çabaları neticesinde ülkedeki bütün komünist gruplarıyla uzlaşmayı sağlamış ve 1941 yılında, Yugoslavya'dan gelen temsilci heyetinin denetimi altında⁵³ ve kendisinin önderliğinde Arnavutluk Emek Partisi kurulmuştur.

Partinin kuruluşunun ardından, yapılan toplantılar neticesinde Anti- Faşist Arnavutluk'un, demokratik bir hükümete dönüşmesi gerektiğine karar verildikten sonra, 22 Ekim 1944 yılında, 19 günlük bir askeri mücadeleden sonra, Enver Hoca ve takipçileri İtalya'ya karşı ülkeyi kurtaran birlikler olarak başkente girerek⁵⁴ iktidara gelmişlerdir.

2.2.2. Arnavutluk Emek Partisi'nin İktidar Yılları ve Temel Özellikleri

20. yüzyılın başından itibaren Arnavutluk'un komünist bir yapıya geçiş sürecinin başlaması, 1944 yılında, Arnavutluk Emek Partisi'nin resmi bir şekilde iktidara gelmesiyle

⁵¹ Anis Qafa, *Arnavutluk'ta Resmi Politikaların Dini Yapıya Etkisi (1944- 1985)*, (Yüksek Lisans Tezi) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2012, s.19.

⁵² Komünist grupların ilk kuruluş tarihleri kaynaklarda farklılık göstermektedir.

⁵³ Jelavich, *Balkan Tarihi 20.Yüzyıl*, s. 289.

⁵⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Enver Hoxha 1908- 1989, Publication of the Institute of Marxist-Leninist Studies at the CC of the PLA, t.y.; Özkan, *Enver Hoxha Dönemi Arnavutluk*, ss. 65-71.

sonuçlanmıştır. 1950 yılında yapılan ilk anayasa değişikliğiyle, Komünist Partisi, 1928 tarihli cumhuriyetten monarşiye geçişi onaylayan anayasasını kaldırıp, Arnavutluk Halk Cumhuriyeti'ni ilan ederek tekrar cumhuriyet yönetimine dönmüştür.⁵⁵ Marksizm- Leninizm'in ideolojik ve örgütsel temeli üzerinde kurulan bu parti, çoğunluk işçi sınıfı gruplarının birleşmesinden oluşmuştur ve kesin bir biçimde ülkenin milli bağımsızlığını kazanmasını, aynı zamanda ülkenin yabancı ülkelere olan iktisadi bağımlılığına son verilmesini amaçladığını iddia etmiştir.

Siyasi, iktisadi ve ideolojik olmak üzere, devrim yolunda atılması gereken adımların temelinde, Engels ve Marks'ın düşüncelerini teoride bırakmayıp geliştirerek uygulama boyutuna dönüştüren Lenin ve dönemin Rusya'sının bu konudaki başarısı yatmakta ve her açıdan Arnavutluk Emek Partisi tarafından rol model olarak alınmaktaydı. 19. Yüzyılın başında ideolojisini sistemleştiren Stalin, Arnavutluk Emek Partisi tarafından özgürlük, bağımsızlık, demokrasi ve sosyalizm için mücadele veren tüm ezilmiş dünya halklarının lideri, ayrıca, Arnavut halkının sadık dostu olarak görülmüştür. Bu temeller üzerine siyasal ve ideolojik bir altyapıyı oluşturduktan sonra, AEP daha somut adımlar atarak yoluna devam etmiştir. Stalin'in kalkınma modelinde olduğu gibi, yeni sistem, özel mülkiyeti yasaklamış, tarım sektörünün kolektifleştirilmesiyle sosyalist kamu mülkiyetine geçiş yaparak yeni bir iktisadi yapı ve bununla beraber tek-tipleşmiş, sınıf ayrımının olmadığı bir toplum oluşturmayı hedeflemiştir.⁵⁶ Baskı ve terör yoluyla reformlarını uygulayan Enver Hoca, Josef Stalin'den daha Stalinci sayılacak kadar ideolojilerine bağlı kalmış⁵⁷ ve yılların ilerlemesiyle düşünceleri daha şiddetli ve tehlikeli bir hal almıştır.

İktidarın ilk yıllarında Alman ve İtalyan güçlerine karşı savaşan AEP, sonraki dönemde ideolojisine ters düşen bütün muhalefet yapılarını Milli Kurtuluşun düşmanı olarak empoze ederek dolaylı yahut dolaysız bir biçimle tamamıyla yok etme yoluna gitmiştir. Bu tavrının, iç ilişkilerde olduğu gibi, dış ülkelerle olan ilişkilere de yansımaları görmekteyiz.

⁵⁵ Arnavutluk Cumhuriyeti 1950 yılı Anayasası, <http://shtetiweb.org/2013/10/08/kushtetuta-e-republikes-popullore-te-Shqipërise-1950/>, (13.02.2018).

⁵⁶ *Arnavutluk Emek Partisi 2*, C.II, Bora Yayınları, İstanbul, 1975.; Baklacioğlu, "Krallık Döneminde Arnavutluk", s.377.

⁵⁷ Özkan, *Enver Hoxha Dönemi Arnavutluk*; Enver Hoca, *Enver Hoca Stalin'i Anlatıyor*, Ankara, 1988, ss. 5-6.

Buna binaen, Arnavutluk Emek Partisi'nin iktidar yıllarını iki zaman dilimine ayırmamız mümkündür:⁵⁸

1944- 1978 yılları arası. Bu yıllar içerisinde henüz dış dünyayla bağlantısını koparmayan Arnavutluk Emek Partisi, Sovyetler Birliği ve Yugoslavya ile çok yoğun diplomatik ve siyasi ilişkiler içerisindeydi. Marksizm- Leninizm'e ihanet eden Kruşçev revizyonistleri Komünist Partisi'nin ve Sovyet devletinin başına geçtiklerinde, AEP Sovyetler Birliği'yle olan her türlü alakayı keserek Marksist- Leninist düşüncelerinden hiçbir şekilde taviz vermemiştir.

1978- 1991 yılları arası. Bu yıllar içerisinde dış dünyayla her türlü alakayı kesen Arnavutluk yalnızlık politikasına sarılıp, kendi kendine yeten, izole edilmiş bir ülke haline gelmiştir. AEP, Sovyetler Birliği'yle alakayı kesmesinin ardından Yugoslavya ile de bağlantısını koparmıştır. 1978 yılının Genel Topluluklar konuşmasında Enver Hoca, Yugoslavya ile alakalı konuşurken Arnavutluk için bir tehdit unsuru oluşturduğunu dile getirerek bu ayrışmaya vurgu yapmıştır.⁵⁹

Bir başka değinilmesi gereken önemli husus, AEP iktidar yılları içerisinde Arnavutluk'un dünyada ilk ve tek ülke olmak üzere anayasal olarak ülkenin resmi din yerine ateizmi ilan etmesiydi. 1967 anayasası yapılanmasıyla, 37 madde Arnavutluk Halk Cumhuriyeti'nin hiçbir dini resmen kabul etmediğini ve onun yerine güçlü bir şekilde ateizmi desteklediği düşüncesini net ifadelerle açıklamıştır.⁶⁰ Bir yıl sonra, 10 Temmuz 1968 tarihinde, İşkodra'da dünyanın ilk ateist müzesi açılmıştır. İktidara gelmesinin ilk yıllarında dinlere karşı henüz net bir tavır belirlemeyen AEP, aşamalı bir şekilde propaganda yoluyla onları ve yapılarını yok etme yoluna doğru gitmeye başlamış ve neticesinde bunu anayasayla da desteklemiştir.⁶¹

Enver Hoca'nın her türlü özgürlüğü kısıtlayan, devleti çelik bir koza içinde tutarak yeryüzünün bütün ülkeleriyle ilişkisini kesen yönetimi belli başlı yoksulluk ve geri kalmışlık nedeni olarak görülmüştür. Bazı Balkan diktatörleri yaşlanınca daha yumuşak bir tavır

⁵⁸ Qafa, *Arnavutluk'ta Resmi Politikalarının Dini Yapıya Etkisi (1944- 1985)*, s.22.

⁵⁹ Enver Hoxha, *Albania is Forging Ahead Confidently and Unafraid*, 8 Nentori Yayınevi, Tiran, 1978.

⁶⁰ Arnavutluk Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, Madde 37, <http://shtetiweb.org/2013/10/08/kushtetuta-e-republikes-socialiste-te-Shqipërise-1976/>, (13.02.2018).

⁶¹ Azem Qazimi, *Procesi i Aşgjesimit të Fesë në Komünizëm*, Tiran: West Print, 2012, s.112.; Arsida Velija, Arnavutluk Komünizm Dönemi Arşiv Müdürü Agron Tufa ile mülakattan, 03.03.2017.

alırken, Enver Hoca'nın onların aksine daha radikal ve daha paranoyak olduğu apaçıktır.⁶² Enver Hoca'nın önderliğinde, Arnavutluk Emek Partisi, dünyanın hiçbir yerinde olmadığı gibi, sosyalist düşüncelerine harfiyen sadık kalarak apayrı bir model oluşturmayı başarmıştır. Karşı çıkan bütün düşmanlarını yok etmek için her türlü yola başvuran komünist rejim, 50 yıl boyunca ülkeyi her açıdan uçuruma sürükleyen bir sistem kurarak, toplumsal bir travmaya kendi imzasını atmıştır.

1985 yılında, Enver Hoca'nın ölümü üzerinde, Ramiz Alia devletin başkanı olur ve 1985- 1989 yıllar arası ekonomik açıdan zor şartlarda geçerken siyasi açısından sakin geçer.⁶³ Aralık 1990'da yeni siyasi partilerin kurulmasına izin verilerek Arnavutluk Emek Partisi'nin tekeli sona erer ve demokratik sisteme geçiş yapılır.⁶⁴ Bu noktadan sonra, karanlık bir dönem geçmişte bırakılmış gibi görünse de, ülke, komünist dönemin siyasi, ekonomik ve sosyal sancılarını en çok hissedeceği bir döneme girmiş bulunmaktadır.

2.3. Komünizm Sonrası Dönem

1990 yılında, çok partili sisteme geçen Arnavutluk demokratikleşmeye yüz tutmuştur. Anayasal olarak yeni sisteme geçiş 1991 yılının anayasa değişikliğiyle olmuştur. Bu anayasasının ilk maddesine göre, Arnavutluk Cumhuriyeti parlamenter bir sistemle yönetilen çoğulcu ve demokratik bir ülkedir.⁶⁵ Aynı anayasa aracılığıyla, ülkenin bütün vatandaşlarına yeniden özel mülkiyet hakkı tanınır⁶⁶ ve yurt dışına çıkma, yurt dışıyla ilişkiler ve bağlantılar kurma yasağı gibi⁶⁷ din yasağı da kaldırılır.⁶⁸

1990 yılı başlarında, Ramiz Alia Arnavutluk'un dışı açılması gerektiğini belirleyip üzerine yoğunlaşarak demokratikleşme sürecini hızlandırmaya çalışır. 28 Eylül 1990 tarihinde, ilk defa Birleşmiş Milletler toplantısına katılarak konuşma yaptıktan bir ay sonra,

⁶² Daha geniş bilgi için bkz. Özkan, *Enver Hoxha Dönemi Arnavutluk*.

⁶³ Tayfun Atmaca, "Demokrasi Döneminde Arnavutluk", *Balkanlar El Kitabı*, C.2, Editörler: Bilgehan Atsız Gökdağ, Osman Karatay, s.385.

⁶⁴ Baklacioğlu, "Krallık Döneminde Arnavutluk", s.383.

⁶⁵ Arnavutluk Cumhuriyeti 1991 Anayasası, <http://shtetiweb.org/2013/10/08/dispozitat-kryesore-kushtetuese-1991/>, (01.12.2017).

⁶⁶ Arnavutluk Cumhuriyeti 1991 Anayasası, Madde 10, 14, <http://shtetiweb.org/2013/10/08/dispozitat-kryesore-kushtetuese-1991/>, (02.12.2017).

⁶⁷ Arnavutluk Cumhuriyeti 1991 Anayasası, Madde 9, <http://shtetiweb.org/2013/10/08/dispozitat-kryesore-kushtetuese-1991/>, (02.12.2017).

⁶⁸ Arnavutluk Cumhuriyeti 1991 Anayasası, Madde 7, <http://shtetiweb.org/2013/10/08/dispozitat-kryesore-kushtetuese-1991/>, (02.12.2017).

Arnavutluk hava sahasının uluslararasına açıldığını açıklamıştır. Neredeyse yarım asır boyunca izole hayatı yaşayan Arnavut halkı, ülkedeki ekonomik, siyasal ve sosyal krizden kurtuluş yolu olarak Avrupa ülkelerine yahut ABD'ye göç etmeyi seçmiştir. İtalya'ya deniz yolu yakınlığından dolayı, oraya giden kişilerin sayısı çok fazla olmuştur.⁶⁹ Örneğin, 1991 yılının Mart ayının sadece ilk haftasında 20 bine yakın kişi İtalya'da Brindisi limanına sığınmaya çalışmış fakat yoğunluğu nedeniyle kabul edilmeyip geri gönderilmeye çalışılmıştı. Bu duruma karşı hazırlıksız yakalanan İtalya'yla beraber, diğer Avrupa ülkeleri de büyük şaşkınlığa uğramışlardır.⁷⁰

1991 yılında, ilk demokratik seçimleri % 65 oy çoğunluğuyla Arnavutluk İşçi Partisi kazanmış ve Ramiz Alia komünizmden sonra ülkenin ilk Cumhurbaşkanı olarak göreve başlamıştır. Henüz kendine gereken desteği toplayamayan Demokratik Parti, Arnavutluk'un siyaset sahnesine ancak bir yıl sonra, 1992 yılında yapılan erken seçimlerle damgasını vuracaktır. Seçim kampanyasını ülkedeki ekonomik sorunların demokratik yöntemlerle çözümlenmesine odaklayan Demokratik Parti, Sali Berisha önderliğinde ve ABD'nin de desteğiyle halkın güvenini kazanarak % 62'lik bir oy çoğunluğuyla iktidara gelmiştir.⁷¹

Ekonomik bir kargaşanın mirasçısı olarak Berisha, ülkeyipost-komünist krizden çıkarmak için verdiği sözlerini tutmakta güçlük çekmiştir ve ülkedeki durumların kötüye doğru gitmesi daha büyük kargaşaya yol açmıştır. Yurt dışına göç dalgaları, uluslararası yaptırımlar ihlal edilerek kurulan bankerlik şirketleri, ülkedeki faiz ve enflasyon, yolsuzluk, yüksek oran işsizlik, partiler arasında çatışmalar ve devlet tarafından yasal olmayan yollara başvurulması ülkeyi tekrar erken seçime götürmüştür. 1997 yılında Sali Berisha, devlet başkanlığını Recep Mejdani'ye bırakmıştır. 2004 yılında tekrar Berisha, dört yıllık başbakanlık seçimlerinin kazanarak, 2009 yılına kadar Başbakanlık koltuğuna oturmuştur. 2009 yılından itibaren ülkenin yönetimi genel seçimler sonucunda muhalefetteki Arnavutluk Sosyalist Partisi'ne geçmiştir.⁷²

⁶⁹ Jerry Laber, "Slouching Toward Democracy", *The New York Review*, January 14, 1993, s. 29.

⁷⁰ Atmaca, "Demokrasi Döneminde Arnavutluk", s.389.

⁷¹ Gökteş, *Balkanların Anahtar Ülkesi Arnavutluk*, ss.33-40; Sokol Brahaj, *Arnavutluk'ta Demokratikleşme Süreci ve Avrupa Birliği'nin Yapıcı Etkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, s.32.

⁷² Atmaca, "Demokrasi Döneminde Arnavutluk", s.394.; Brahaj, *Arnavutluk'ta Demokratikleşme Süreci ve Avrupa Birliği'nin Yapıcı Etkileri*, ss.30-44.

3. DİNİ YAPI

3.1 Komünizm Öncesi Dönem ve Dinler

İliryalıların döneminden itibaren çeşitli işgale uğramaları sebebiyle Arnavutların geçmişinde uzun süreli hakim tek bir dinin köklerini bulmaya çalışmak oldukça zordur. İliryalıların ortaya çıkışlarının ilk yıllarına ait tarihi verilere göre doğüstü varlıklara ve tanrılara⁷³ inandıkları kaydedilmiştir. İlk dönemlerden kalma piramit şeklindeki mezarlıklarla beraber, Gegaların yemin ederken gök hakkı için, su hakkı için gibi varlıklar yahut nimetler üzerine yemin etmeleri ve bunlara benzer örf ve adetlerde varlığını belli eden unsurları da bu inançlarının bir uzantısı olarak değerlendirmemiz mümkündür.⁷⁴ Arnavut topraklarında sonraki dönemlerde, çoğunluk itibarıyla Roma, Bizans İmparatorluğu ve diğer işgaller neticesinde, Arnavutların Hıristiyanlığa yöneldiklerini görmekteyiz. Akabinde, Osmanlı Devleti'nin gelmesiyle belirli bölgeler hariç, toplu bir şekilde İslam'a girmeleri kaydedilmektedir.⁷⁵ Doğüstü varlıklara inanmakla başlayan bu dini süreç, farklı ülkelerle iletişim sonucunda onların dini yapılarından etkilenecek değişimlere uğramıştır ve ülkenin bağımsızlığına kadar bu değişimler bariz bir şekilde varlığını göstermiştir.

Arnavut halkın 1912 yılındaki dini dağılımı %70 Müslüman, %20 Ortodoks ve %10 Katolik olmasına rağmen⁷⁶, bağımsızlıklarını ilan etmelerinin ardından, Arnavut aydınları dini yapılarını da aynı şekilde bağımsız, sadece Arnavutluk'a bağlı birer milli-dini yapıya dönüştürme çabası içine girmişlerdir. Onların bu mücadelesini 1921 yılında Arnavutluk Müslüman Cemiyeti'nin İstanbul'daki ana yapıdan ayrılması ve 1922 yılında Bektâşi ve Ortodoks cemiyetlerinin de aynı şekilde bu konuyla alakalı benzer kararları takip etmiştir.⁷⁷

Görüldüğü üzere, Arnavutluk'ta dört dini topluluktan söz etmemiz mümkündür: Müslüman, Katolik ve Ortodoks ve Bektâşi. Müslüman yüzdelik, Sünniler ve Bektâşiler

⁷³ Stefanaq Pollo, *Në Gjurmë të Historisë Shqiptare*, Toena Yay., Tiran, 2003, s.25.

⁷⁴ Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutlar*, s.17.

⁷⁵ Skender Riza, "İslamizimi i Popullit Shqiptar", *Rreth Përhapjes së İslamit ndër Shqiptarët*, Drita Yayınevi, İşkodra, 1997, s.131.

⁷⁶ Lino Sciarra, Ahmed Raif, "L'İslam in Albania", *Oriente Moderno*, Nuova serie, Anno 15 (76), Numero speciale. *Problematiche islamiche in area balcanica: Albania, Bulgaria, Romania* (progetto strategic CNR su «il sistema mediterraneo») (1996), Published by Istituto per l'Oriente C. A. Nallino, s.2.

⁷⁷ Ali Basha, *İslami në Shqipëri Gjatë Shekujve* Tiran, 2000, s.139.

olmak üzere iki topluluktan meydana gelmekte olup her bir topluluk özel temsilcileri ile temsil edilmekteydi.⁷⁸

Ahmet Zogu'nun başbakan olduğu bu dönem içerisinde, 1922 tarihli Dini Kurumlar ile ilgili Anayasa Maddesi açıklamasına göre:

Madde 92

Bütün dinler aynı seviyede eşittirler ve toplumun ahlakını riske atmadıkları sürece devlet tarafından koruma altına alınmıştır.

Madde 93

Ülkede her birey, istediği dine mensup olma hürriyetine sahiptir.

Bütün dinler tek bir ana dini yapıya bağlıdır; Müslümanlar baş-Müftü, Katolikler Kardinal, Bektâşiler Dede, Ortodokslar da baş-Patrik'e. Bu toplulukların, yurt dışında bulunan mevcut koordinasyonlar ile iletişimleri sadece manevi ve dogmatik olmak üzere sınırlandırılmıştır. Bu sınırları ihlal etmeden yapılan her türlü iletişim konusunda bütün dini yapılar özgürdür.⁷⁹

Bu maddeleri Zogu döneminde, çok eşlilik ve kadınların örtünmesi, peçe yasağı gibi kararlar takip etmiştir.⁸⁰ Her ne kadar dine yaklaşımı konusunda Zogu hükümeti olumlu bir tavır göstermeye çalışmışsa da, 'bağımsızlık' yahut 'milliyetçilik' kılıfıyla yapılan birtakım reformların arkasında dış müdahalelerin olması muhtemeldir.

Aynı dönem içerisinde, 1929 yılında yayınlanan bir kararnameye göre Arnavutluk'ta bütün dinlerin özel statüsü tanınır ve hepsinin birer milli yapı olarak dışarıdaki yapılarla inanç konuları dışında her türlü alakayı kesmeleri gerekir.⁸¹ Mevcut döneme ait, 1927 yılının istatistiklerinde Müslümanlar % 67.5, Katolikler % 10.6 ve Ortodokslar % 21.7 oranındadır.⁸²

1939- 1944 yılları arasında, İtalya'nın ülkede hakim bulunduğu dönemde dini açıdan halkın dini yapılar etrafında çok fazla örgütlendiği görülmez. Bu dönem içerisinde,

⁷⁸ Popovic, *Balkanlarda İslam*, s.19.

⁷⁹ Ligja Permbi Komunitetet Fetare, A.Q.Sh: Fond 246 , viti 1922 , dosja 79 , <http://kshk.gov.al/>, (03.01.2018).

⁸⁰ Popovic, *Balkanlarda İslam*, s.23.

⁸¹ Lino Sciarra, Ahmed Raif, "L'İslam In Albania", *Oriente Moderno*, c. 15 (76), (1996), ss. 1-77, <http://www.jstor.org/stable/25817458>, (14.02.2018).

⁸² https://sq.m.wikipedia.org/wiki/Demografia_e_Shqip%C3%ABris%C3%AB, (20.03.2018).

genel itibariyle herkesin ekonomik, siyasi, ideolojik ve bölgesel bağlamda harekete geçtiğini görmekteyiz.⁸³

Aşağıdaki bölümlerde, sırasıyla, İslam, Hıristiyanlık ve diğer dinler olmak üzere, komünizm öncesi dönemi ele alıp, tarih süreci içerisinde gelişme aşamalarından bahsederek kısa bilgi vermeye çalışacağız. Müslümanlar Sünni ile Bektâşi olmak üzere, Hıristiyanlar ise Katolik ve Ortodoks olmak üzere ikiye ayrılarak ele alınmıştır.

3.1.1. İslam

3.1.1.1. Sünnilik

Bazı kaynaklara göre, Arnavutların İslam dini ile ilk karşılaşması Osmanlı'nın öncesine dayanır. İslam davetçilerinin ve aynı şekilde Müslüman tüccarların, Endülüs'ten Sicilya'ya, oradan da Arnavutluk'a geçerek bu halkın İslam dinini tanımalarına vesile olduklarını belirten kanıtların mevcudiyetiyle beraber⁸⁴, bu etkileşimin 11. yüzyıla kadar uzadığı düşünülmektedir. Bir başka görüşe göre, İslam'ın ilk defa Arnavutluk topraklarına girmesi Osmanlı döneminden önce, 11. Yüzyılda Sarı Saltuk'un bölgeye gelmesiyle olmuştur.⁸⁵ Lakin şunu belirtmek gerekmektedir ki bu dönem içerisinde etkileşim olmuşsa da, Arnavutların İslam dinine toplu bir şekilde geçişi Osmanlı Devleti'nin Arnavut topraklarını fethetmesiyle olmuştur. Bu görüşün destekçisi olarak, Aleksandre Popoviç :

Arnavut halkının en büyük dini grubu olan Müslümanlar, İslam'a ilk ihtidaları XIV. yüzyılın sonlarında izlendi. İskender Bey'in ölümüyle gittikçe artan Müslümanların sayısı, toplu olarak İslam'a geçiş, XVII ve XVIII. yüzyıllarda öncelikle ekonomik, sonra da sosyal sebeplerle meydana geldi⁸⁶

diyerek, Arnavutların İslam Dini ile karşılaşması konusunda, üstelik, Osmanlı döneminden önce hiçbir ize dahi rastlanmadığını ve ilk etkileşimlerin Osmanlı dönemine ait olduğunu belirtir. Bu etkileşimin neticesinde, halkın çoğu gönüllü bir biçimde, yahut devşirme⁸⁷ usulü üzerinden İslam'a girmeyi seçmiştir.⁸⁸ Osmanlı Devlet'inin, bu bölgede doğ-

⁸³ Lino Sciarra, Ahmed Raif, "L'İslam In Albania", ss. 1-77, (14.02.2018).

⁸⁴ Ali Musa Basha, *Islami në Shqipëri Gjatë Shekujve*, Biblioteka Islame, Tiran, 2000, s. 35.

⁸⁵ Lino Sciarra, Ahmed Raif, "L'İslam In Albania", s.2.

⁸⁶ Popovic, *Balkanlarda İslam*, s.17

⁸⁷ Arnavut feodal ailelerinin çocukları saraya gönderilerek birer Müslüman- Osmanlı devlet adamı yetiştirilip ileride babalarının tasarrufundaki topraklarını devralmak üzere ülkelerine geri gönderiliyorlardı. Daha önceki İslâm devletlerinde görülmeyen bu usulün Çelebi Mehmed zamanında (1413-1421) uygulandığı, ancak oğlu II. Murad devrinde

rudan İslamlaştırma siyaseti izlemediği görülmektedir.⁹⁰ Bunun en bariz göstergelerinden biri, feodal kişilerin kadroya alınmasında Müslüman olma koşulunun aranmamasıydı; aksine, kendi dinlerini istedikleri gibi yaşamalarına müsaade edilmiştir.⁹¹ İslam'a girmeyi öngören Hıristiyanlar çoğu zaman ekonomik refahlarını düşünerek kabul etmişlerdir. Eşleri Müslüman olup, çocuklarını Müslüman gibi yetiştiren⁹² yahut Hıristiyan olup İslam'a giren ve iki dini de aynı zamanda yaşayan kişilerin sayısı da göz ardı edilir gibi değildir.⁹³ Yine de, genel itibariyle denilebilir ki Arnavutların çoğu İslam'ı kabul etmişlerdir ve sadece belli bölgeler; Mirdita, Dukagjin ve Malesia e Madhe⁹⁴ gibi, tam anlamıyla Hıristiyan olarak yaşamlarını devam etmişlerdir. Osmanlı Devleti'ne karşı isyanların çoğu bu bölgelerde gerçekleşmiştir.

Bu toplu geçişin ekonomik sebepleri yanı sıra, Arnavutlar arasında din istikrarsızlığı, XII. Yüzyılda Katolik ve Ortodoks kiliseleri arasındaki mücadeleyi ve halkın Katolik ve Sırp yöneticilerin zulmüne maruz kalmalarını da eklememiz mümkündür. Bu zulümden yorulan halk İslam dinine hızlı bir şekilde sarılmayı seçmiştir.

Arnavutların ve genel olarak bütün Balkanların İslam'a geçişini sağlayan bir başka kolaylaştırıcı faktör Osmanlı dönemi öncesinde bölgede yayılan Bogomilizm⁹⁵ ve onun mistik yapısı ile seyyah dervişlerin⁹⁶ etkinliğidir. Bogomilizmin yapısı itibariyle tasavvufa olan yakınlığı ve tasavvufun insanlar arasında fark gözetmeksizin birleştirici yapısının İslam'ın insanlar tarafından daha kolay bir biçimde kabullenilmesini sağladığını söyleyebiliriz.⁹⁷

(1421-1451) kanunlaştığı anlaşılmaktadır. Bununla alakalı daha ayrıntılı bilgi için bkznz. Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. IX, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1994.; Bozbor, *Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, s.67.

⁸⁸ Bozbor, *Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, s.67.

⁹⁰ "Balkanlar'da farklı halkaların, dillerin ve dinlerin varlığı Osmanlı Devleti'nin İslamlaştırma yahut Türkleştirme gibi bir politika takip etmediğinin en açık göstergesidir. Aksi takdirde, Bulgar, Yunan ya da diğer dillerin ve dinlerin halen mevcut olması açıklanamazdı." ; Basha, *İslami në Shqipëri Gjatë Shekujve* s.47.

⁹¹ Bozbor, *Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, s.65.

⁹² Skendi Stavro, *The Albanian National Awakening*, Princeton University Press, New Jersey, 1767, s. 8.

⁹³ Sciarra Lino, Ahmed Raif. "L'İslam In Albania", ss. 1-77, <http://www.jstor.org/stable/25817458>, (23.01.2018).

⁹⁴ Arnavutça dilindeki orijinal isimleri yazıldığı şeklindedir.

⁹⁵ Bogomilizmin Balkanlarda yayılışı ve Arnavutların İslam'a geçiş sürecini hızlandırmasındaki etkisiyle alakalı daha geniş bilgi için bkznz. Nurullah Koltaş, "Balkanlar'da Tasavvufun Yayılışını Hızlandıran Etkenler: Reaksiyoner Bir Tavr Olarak Bogomilizm," *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*, Milletlerarası Tartışmalı İlimi Toplantı, 07-09 Mayıs 2014, İstanbul, 2014.

⁹⁶ Seyyah dervişlerin ve davetçi grupların faaliyetleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkznz. Ali Basha, "Disa nga Rruget e Depertimit te Kultures Islame", *İslami në Shqipëri Gjatë Shekujve* Tiran, 2000, ss.35-45.

⁹⁷ Said, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler (1878- 1912)*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s.31.; "Bulgarlardan bir kısım halkı Bogomili mezhebini. Bu mezhep taraftarları İslam'ı kabul etmede zorluk çekmediler", *Külçe, Osmanlı Tarihinde Arnavutlar*, s.75.

Osmanlı döneminde halkın çoğu İslam'ı kabul etmelerine karşın, belirli bölgelerde kendi inançlarından vazgeçmeyi öngöremeyip Osmanlı hakimiyetini kabul etmeyen halk göç yolunu tercih etmiştir. Örneğin, Dukagjin, Muzaka ve Aranit kabileleri İtalya'ya göç etmişlerdir ve Sicilya bölgesine yerleşerek kendilerini Arberesh olarak adlandırmışlardır. İlk 18. asrın ortasında giden bu gruplar yılların geçmesiyle toplu bir şekilde Katolik Kilisesi'ne bağlanmışlardır.⁹⁸ Ülkede kalmayı seçenler ise, Osmanlı hâkimiyeti altında özgür bir şekilde dinlerini yaşamışlardır. Devlet tarafından İşkodra'da papaz okulunun yaptırılması (1856- 1857)⁹⁹, Fier'de Ortodoks kız okulunun genişletilerek yeniden yaptırılması (1903)¹⁰⁰, İşkodra, Shllak, Mirdita ve Zadrime kiliseleri için getirilen çanların takılması (1900)¹⁰¹ gibi uygulamalar Osmanlı Devleti'nin bu husustaki tavrını açıklayan bariz örneklerden birkaçıdır.

1912 yılından itibaren, bağımsızlıkla beraber Arnavut Müslümanların diyaneti organize etme çabaları başlamıştır. Bu görev, 1913 yılında Senato başkanı olan Arnavutluk baş Müftüsü Vehbi Dibra'ya verilmiştir, fakat çabalarına rağmen böyle bir yapılanmanın inşası Prens Vidi hükümeti tarafından onaylanmamıştır. Yoğun çalışmalar ve ısrar neticesinde, 1916 yılında, İşkodra'da, İstanbul'daki Şeyhülislâm'a bağlı Yüksek Şeriat Konseyi kurulmuştur. Ahmet Zogu, o dönem ülkenin İçişleri Bakanı olarak Konseyin kurulmasını kabul etmiştir.¹⁰²

Öyle görülmektedir ki ülkenin bağımsızlığına kavuşmasının ardından, Arnavutluk Müslümanları, dini kurumlarla ilgili alanlarda da bağımsızlık mücadelesi içerisine girmişlerdir. Bu çabanın bir neticesi olarak, 1921 yılında, Milli Müslüman Arnavutlar Cemiyeti bir bildiri ile İstanbul'daki Şeyhülislâm'dan ayrılacaklarını ilan etmişlerdir. Bu bildiri, 1923 yılında gerçekleşen ilk Müslüman Kongre'nin getireceği resmi ayrılığın ilk adımıydı. Akabinde, Cumhurbaşkanlığına dilekçe gönderilerek, ilk Müslüman Kongre'nin toplanması için izin istenmiştir. Bu adımı, olumlu karşılayan dönemin Başbakanı Ahmet Zogu, kongreye bizzat katılarak desteğini esirgemeyeceğini bildirmiştir. Bu hususta şunu belirtmekte fayda var ki, İstanbul'daki Şeyhülislâm'dan resmen ayrılışın temel nedeni Arnavutların ilk

⁹⁸ Stavro, *The Albanian National Awakening*, s. 6.

⁹⁹ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk Shqipëria ne Dokumentet Arkivale Osmane*, s.209.

¹⁰⁰ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk Shqipëria ne Dokumentet Arkivale Osmane* s. 341.

¹⁰¹ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk Shqipëria ne Dokumentet Arkivale Osmane* s.401.

¹⁰² Luan Afmataj, *Arnavutluk Bektâşiliği, Başlangıcı, Gelişmesi ve Şimdiki Durumu*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, s.34.

olarak milli-dini bir yapının etrafında toplanmaya çalışmalarıydı. 1922 yılında, Şeyhülislâm'ın Arnavutluk Baş Müftüsü Vehbi Dibra'ya gelen tebrik mektubunun ardından ‘‘Elbasani’’ gazetesinde yayınlanan bir yazıyla, Arnavut Müslüman Topluluğu Halife'ye şükranlarını sunarak ayrılmanın tamamıyla milli sebepler üzerine meydana geldiğini ve aynı şekilde Müslüman Topluluğu'nun her zaman Halife'ye karşı olan her türlü tuzağa mesafeli durduğunu/ duracaklarını ve Halifeliğin güçlenmesi için hep güzel dileklerde¹⁰³ bulunacaklarını açıkça belirtmiştir.¹⁰⁴

1929 yılında, Tiran'da yapılan ikinci Kongrede, Arnavut Müslümanları bir araya gelerek Topluluğun resmi yönetmenliğini yayımlayarak yasal bir statü kazanmışlardır.¹⁰⁵ Ülkenin mevcut anayasasının buna müsaade etmesiyle beraber Başbakan Ahmet Zogu, milli-dini yapıları kurmanın güçlü bir taraftarı olarak Milli Müslüman Topluluğu'nun kuruluşunu destekleyerek, Müslüman Topluluğu'nun ve Müslüman aydınlarının ülkenin geleceği konusunda çok ciddi katkılarda bulduklarını dile getirmiş, kendilerinin bu bağlamda ne denli önemli olduklarını vurgulamıştır.¹⁰⁶ Devlet- din ilişkisinde Ahmet Zogu'nun hükümeti bütün dinlere karşı eşit mesafede duruyor gibi görünse de, yukarıdaki bölümlerde de belirtildiği gibi, çok eşlilik, kadınların örtünmesi ve ona benzer İslami kurallarının yürürlükten kalkması, dini yapılara verilen bütçenin azaltılması yahut bütün taşra medreselerinin kapatılıp Tiran'da bulunan tek bir merkez medresede toplanması gibi uygulamalar onun iktidar dönemine ait olduğu bilinmektedir.¹⁰⁷ Bu ve benzer adımların uygulanması, Ahmet Zogu hükümetinin çok net olmasa da, hangi çizgide olduğunu anlayabilmemiz için oldukça açıklayıcıdır.

3.1.1.2. Bektâşilik

Arnavutluk'ta Müslümanların iki ana gruptan oluştuğunu söylemiştik: Sünni Müslümanlar ve Bektâşiler. Bu iki grubu, aralarında herhangi bir dinsel çatışmanın olmamasıyla beraber, tamamıyla farklı siyasal ve tarihsel koşulların belirlediği bir ayrım olarak değerlendirmemiz mümkündür.¹⁰⁸

¹⁰³ Orijinal metinde ‘‘Duada bulunacağız’’ ifadesi kullanılmaktadır.

¹⁰⁴ Ali Basha, ‘‘Kongresi i Parë i Muslimanëve Shqiptarë’’, *İslami në Shqipëri Gjatë Shekujve* Tiran, 2000, ss.119-139.

¹⁰⁴ Basha, ‘‘Kongresi i Parë i Muslimanëve Shqiptarë’’, *İslami në Shqipëri Gjatë Shekujve* ss.119-139.

¹⁰⁵ Popovic, *Balkanlarda İslam*, s.27.

¹⁰⁶ Basha, ‘‘Kongresi i Parë i Muslimanëve Shqiptarë’’, *İslami në Shqipëri Gjatë Shekujve*, s.119-139

¹⁰⁷ Popovic, *Balkanlarda İslam*, s.23.

¹⁰⁸ Bozborra, *Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, s.75.

Genel olarak Arnavutluk'un Bektâşilikle tanışmasına dair net bir bilgi vermek oldukça güçtür lakin, tekke bazında ilk yerleşimlerin II.Mahmut döneminde başladığı bilinmektedir.¹⁰⁹ Osmanlı Devletine itaat etmeyip, kendi devletini kurma hayalini kuran Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa Yeniçeri Ocağından kaçıp Arnavutluk'a sığınan Bektâşileri himaye altında alarak, Osmanlı Devletine karşı kullanacak biçimde örgütlemesini planlamıştır. Böylelikle, ilk dönemde Arnavutluk'un kuzey bölgesinde rahatlıkla yayılmışlardır. Olayların seyrinde Osmanlı'ya karşı muhalefet kurmuşlar ve bununla bağlantılı olarak Arnavutluk Milli hareketlerinde de faal bir rol almışlardır.¹¹⁰ Merkez, 1912 yılından önce Kalkandelen tekkesi iken, daha sonra Elbasan tekkesi olmuştur. Bağımsızlık hareketinin bir devamı niteliğinde, 1920 yılından beri Türkiye'deki Bektâşilerle ilişkilerini kesmeye çalışan Arnavutluk Bektâşileri, 1922 yılında ilk kongrelerinde Arnavutluk Bektâşiliğinin muhtariyetini ilan etmişlerdir. 1920'li yıllarda, Bektâşilerin Arnavutluk'ta 43 tekkesi bulunduğu ve özellikle bunların Berat, Tiran ve Elbasan'da yoğunlaştığı belirtilmektedir.

1929 yılında ruhani muhtariyet kazandıktan sonra tarikat teşkilatı Tiran'da bulunan "Büyük Dede" (Kryegjysh), Gjirokastër, Frashëri, Priehtë, Korça ve Elbasan olmak üzere bunun altında bulunan beş dededen, çeşitli babalardan, dervişlerden, muhiplerden ve en son olarak aşıklardan meydana gelmekteydi.¹¹¹ Aynı şekilde, artık halk arasında yaygınlaşmış Bektâşilik, faaliyetlerine yoğun bir şekilde komünizm dönemine kadar devam etmiştir.

3.1.2. Hıristiyanlık

3.1.2.1. Katolik Kilisesi

Hıristiyanlığın Arnavut topraklarına ilk girişi ile alakalı iki temel görüş vardır. Birinci görüş, Arnavutların ilk defa Hıristiyanlıkla karşılaşmalarının daha birinci asırda vuku bulduğunu savunan görüştür. Bazı Hıristiyan kaynaklarına göre, 1. asırda, 53-58 yılları arasında, bizzat Aziz Pavlus'un üçüncü seyahatinde Roma'ya giderken Dyrrachium (Durrës) şehrinden geçtiği, yoldaşlarıyla beraber burada Hıristiyanlığı yaymaya başladıkları ve 58

¹⁰⁹ Avni Lala, *Arnavutluk'ta Bektâşi İnanç ve Ritüellerinin Sosyolojik Analizi*, (Doktora Tezi,) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015, s.71.

¹¹⁰ Afmataj, *Arnavutluk Bektâşiliği, Başlangıcı, Gelişmesi ve Şimdiki Durumu*, ss.44-63.; Bozboru, *Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, s.37.

¹¹¹ Popovic, *Balkanlarda İslam*, ss.24-30.

yılında Dyrrachium ilk başpiskoposluğunu kurdukları söylenmektedir. Aynı şekilde kendisinin Aziz Sezar'ı Dyrrachium'un Başpiskoposu olarak tayin ettiğini gösteren belgeler olmuştur. Dolayısıyla, Durrës şehri Arnavutluk Hristiyanlığı için çok büyük bir öneme sahiptir, nitekim bu şehirden başlayarak Epir ve Makedonya bölgelerine doğru yayılmaya başlamıştır.¹¹²

İkinci görüşü benimseyenler ise, bu iddialara karşı arkeolojik verilere dayanarak birinci görüşünü reddetmektedirler. Bu arkeolojik veriler, Hristiyanlığın yayılışını Roma İmparatorluğu dönemine, 4. ve 6. asırlara dayandırarak¹¹³, birinci görüşün temelsiz olduğu sonucuna ulaştırıyor. Her ne kadar birtakım belgeler Hristiyanlığın Arnavutluk bölgesine Aziz Pavlus'un eliyle girdiğini dile getirirse de, konuyla ilişkin net deliller bulunmadığı için ve bulunan arkeolojik veriler bu konuda daha ikna edici olduğu için birinci görüşün doğruluğunu ispat etmek imkânsız görünmektedir.

Sonraki dönemde, 6. ilâ 8. asırlar arasında, bölgede siyasi değişimlerle bağlantılı bir biçimde, Arnavut şehirlerinin bazen Roma, bazen de Bizans İmparatorluğu'na bağlı kaldıklarını görmekteyiz. Dini olarak da aynı şekilde bazı piskoposluklar Roma'ya, bazıları ise Bizans'a bağlıydı.¹¹⁴ Bu durum 1054 yılına kadar devam etmiştir. 11. Yüzyılın ortasında Doğu - Batı / Ortodoks - Katolik Kiliseleri hem dini hem siyasi yönden birbirinden tamamen ayrılmıştır. 12. yüzyıldan sonra Bar şehrinde bir Benedikten Manastırı'nın kurulmasıyla Arnavutluk'un kuzeyinde Roma ve Katolik Kilisesi'nin etkisinin artmasına karşın, Durrës'te Ortodoks Kilisesi daha hâkimdi. 13. yüzyılda Arnavutluk'ta Katolik - Ortodoks ayrımının daha net bir biçimde belirginleşmesiyle, aynı zamanda, yukarıda belirttiğimiz coğrafi- içtimai yapısına uygun bir şekilde ülkenin kuzeyi Roma kilisesi, güneyi ise Ortodoksluğun hâkimiyetindeydi.

15. yüzyılda Papalığın, Arnavutluk Katolikleri ve onlara bağlı prensliklerle çok güçlü bir ilişki içerisinde olup Osmanlı İmparatorluğu'na karşı büyük bir kalkan oluşturma çabası içerisinde bulunmasından dolayı bölgede Osmanlı Devleti'ne karşı yoğun isyanlar görülmüştür. İsyanların en çok çıktığı bölgelerin zor coğrafi koşullara sahip olması İslam'a

¹¹² İllir Rruga, *Arnavutluk'ta Hristiyanlık ve İslamiyetin Tarihçesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2011, ss. 15-21.

¹¹³ Basha, *İslami në Shqipëri Gjatë Shekujve* s. 35.

¹¹⁴ Rruga, *Arnavutluk'ta Hristiyanlık ve İslamiyetin Tarihçesi*, s. 26.

karşı direnmelerini kolaylaştırmıştır.¹¹⁵ Lakin şunu belirtmekte fayda var ki bütün bu çabalarına rağmen, Osmanlılar Arnavutluk topraklarına geldikten sonra Katoliklerden İşkodra ve Kosova dağlarında yaşayan yaklaşık 120.000 kişi dışında, geri kalanların hepsi İslâm inancını benimsemiştir.

16. yüzyılın sonlarına doğru, eğitim görmüş üst düzey papaz bulma sıkıntısı baş göstermiş ve Arnavut Katoliklerin Vatikan ile ilişki kurmaları giderek zorlaştığı için, Rönesans ve Reform hareketlerine uzak kalarak 18. Yüzyıla kadar Arnavut Hıristiyanların sayısında epey azalma olmuştur.¹¹⁶ 18.yüzyılda, Papalık, Arnavut Kilisesi'ni kurtarmak için harekete geçmiş ve İşkodra, Leja (Lezhë) şehirlerinde yeni Hıristiyan kurumları oluşturup bölgeyi canlandırmayı başarmıştır.¹¹⁷ Sonraki dönemde, merkezi İşkodra olan Katolik Kilisesi'nin, İşkodra, Leje (Lezhë) ve bu şehirlerin civar köylerinde çok yoğun faaliyetlerini görmemiz mümkündür.

3.1.2.2.Ortodoks Kilisesi

Çoğunluk Güney bölgesinde bulunan Ortodokslar, Eski Bizans kültüründen çokça etkilenmiş olup, sonraki süreçte de, Osmanlı dönemi dâhil olmak üzere en büyük desteği Ortodoks kilisesi ve Yunan okullarından almıştır.¹¹⁹ 11. yüzyıla kadar dönemin siyasi şartlarına bağlı olarak Roma ile Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında bulunan Hıristiyanlar, 11. asırda Katolik ile Ortodoks Kilisesi'nin ayrılmasıyla bu iki grup arasında farklar ve dini/ siyasi konum daha belirgin hale gelmiştir.

12. ilâ 13. yüzyıllar arasında, ülkenin kuzeyinde Katolik Roma Kilisesi'nin etkisinin arttığını, güneyinde ise Ortodoks Kilisesi'nin hakim olduğunu görmekle beraber,¹²⁰ bu dönemden itibaren 18.yüzyıla kadar Ortodoks Kilisesi'nin Ohrid Başpiskoposluğu'na bağlı olduğunu görmekteyiz.¹²¹ Osmanlı döneminde ise, 18. ilâ 20. yüzyıllar arasında

¹¹⁵ Bozbor, *Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, s.77.

¹¹⁶ Rruqa, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslamiyetin tarihçesi*, s. 29.

¹¹⁷ [Http://www.wikipedia.org](http://www.wikipedia.org), Wikipedia free encyclopedia, Arnavutluk Katolik Kilisesi maddesi, (05.09.2017).

¹¹⁹ Bozbor, *Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, s.78.

¹²⁰ https://sq.m.wikipedia.org/wiki/Kisha_Ortodokse_Autoqefale_e_Shqipërisë (05.09.2017).

¹²¹ Daha geniş bilgi için baknz. Anastasios, *The Church of Albania from the Apostolic Years to date-*, <http://historia-ekishes-english.blogspot.com.tr>, (01.12.2017).

Konstantinopol Başpiskoposluğu'na bağlı kalmıştır.¹²² Bu dönem içerisinde Arnavut Ortodokslarının toplu bir şekilde İslam'a girmelerine karşın, Ortodoks Kilisesi'nin mücadelesini çok yoğun bir biçimde görmemiz mümkündür. Ciddi manada literatür eksikliği yaşayan Kilise, dini metinler tercüme ederek halka yayılmaya ve onları Kilise'ye bağlı tutmaya çalışmıştır.¹²³ Bağımsızlıkla beraber, ülkede bütün dini yapıların net bir şekilde sınırlarını çizmesinin yanı sıra, yıllar boyunca Arnavutluk Ortodoks Kilisesi'nin Katolik Kilisesinden ayrılma serüveni tamamıyla 1922 yılında Arnavutluk Özerk Kilisesi statüsünü kazanmasıyla nihayet bulmuş ve ondan sonraki süreçte ayrı bir yapı halinde varlığını sürdürmeye devam etmiştir.¹²⁴

3.1.3. Yahudilik

Arnavutluk'un dini haritasında zikredilen dört dini topluluk dışında ayrı bir din olarak azınlıkta bulunan Yahudi grupları ilave etmemiz mümkündür.

Tarihçi Apostol Kostani'ye göre, Yahudilerin Arnavutluk'a ilk gelmeleri 2000 yıl öncesine kadar uzanır, fakat ilk sinagogun 15.yüzyılda inşa edildiği kaydedilmektedir. Bu dönemin Yahudileri çoğunluğu İspanya yahut Portekiz kökenli olup Vlora, Sarande, Durrës gibi şehirlere yerleşmişlerdir. 1520 yılında Vlora şehrinde 609'a yakın Yahudi aile olduğu kaydedilmektedir ve II. Dünya Savaşı'nda yıkılan, sözü geçen ilk Yahudi sinagogunun inşasının o yıllara ait olduğu bilinmektedir. 1900-1939 yılları arasında Arnavutluk'ta toplam 200-300 arası Yahudinin yaşadığından bahsetmek mümkündür.¹²⁵ İkinci Dünya savaşı döneminde, Nazi Almanyası Yahudi nüfusunu tespit edip öldürülme emri vermesine rağmen Arnavut halkı buna izin vermeyip himaye altına almıştır ve böylelikle 1943 yılında Arnavutluk'taki Yahudi sayısının 2000'e ulaşmış olduğu kaydedilmektedir.¹²⁶ Döneme ait arşiv belgelerine göre bu sayı tam olarak 2265'tir.¹²⁷

¹²² Anastasiosios, "The Church of Albania from the Apostolic Years to date-", <http://historia-e-kishes-english.blogspot.com.tr>, (01.12.2017), Gawrych "The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913", s.22.

¹²³ https://sq.m.wikipedia.org/wiki/Kisha_Ortodokse_Autoqefale_e_Shqipërisë, (05.09.2017).

¹²⁴ https://sq.m.wikipedia.org/wiki/Kisha_Ortodokse_Autoqefale_e_Shqipërisë, (05.09.2017).

¹²⁵ <http://www.worldjewishcongress.org/en/about/communities/AL>, (17.10.2017).

¹²⁶ <http://ajc.al/about%20us.html>, (08.11.2017).

¹²⁷ Agron Tufa, "The Albanian Ethnotype and The Saving of the Jews During the War", *Auschwitz*, August 15, 2012, <http://www.maximilian-kolbe-stiftung.de/de/aktivitaeten/bericht-agron-tufa.pdf>, (10.12.2017).

3.2. Komünizm Dönemi ve Dinler

Sosyal yapısına etkisi bağlamında komünist dönemin en belirgin özelliği olarak dine takındığı düşman tavrı karşımıza çıkmaktadır. İktidara gelişinin ilk yıllarında daha sakin bir biçimde ve sadece propaganda yoluyla dine karşı bu tavrını belirlemeye çalışan komünist yapı, iktidarın sonraki yıllarında net bir çizgi çizerek dinlere karşı kesin bir tavır takınmış ve resmi kanunlar aracılığıyla belirli yasaklar getirerek ideolojisini uygulamaya geçirmiştir.

Komünizm propagandası, Komünist rejimin iktidar gelmesinden önce yapılmaya başlanmış olsa da, AEP iktidara geldiğinde 1929 yılı anayasasına göre hareket edilmekteydi. Bu anayasaya göre Arnavutluk Cumhuriyeti laik bir devlet olarak kendini tanıtmaktaydı ve herkes dinini yaşamakta serbestti.

AEP'nin iktidara gelişinden sonraki ilk yenilenen anayasa, 1946 anayasasıydı.

Bu anayasaya göre :

Madde 13

Bütün yurttaşlar milliyet, ırk ve din farkı gözetmeksizin eşittirler. Böyle bir fark üzerine dayanarak yapılan her türlü ayrımcılık yahut hak ihlali, kanunen cezalandırılacaktır.

Madde 16

Bütün yurttaşların din ve vicdan hürriyeti teminat altına alınmıştır.

Kilise devletten ayrılmıştır.

Bütün dini cemaatler ibadetleri ve ayinleri konusunda serbesttirler.

Din ve Kilisenin siyasi amaçlara hizmet etmesi yasaktır.

Dini temel alan siyasi teşkilatların kurulması yasaktır.

*Devlet, dini topluluklara maddi yardım sağlayabilir.*¹²⁸

Bu anayasa, apaçık bir şekilde dinleri hedef alıyor gibi görülmesi de sonraki aşamaların bir ön hazırlığı olarak okunabilir. Aynı yıl içerisinde Bayramların resmi günlerinde değişiklik yapılarak, tatil günlerinin en aza indirildiğini görüyoruz. 1950 yılında tekrar değişiklik yapılmış ve birçok dini tatil günü iptal edilmiştir.¹²⁹

¹²⁸ 1946 anayasası, <http://shtetiweb.org/wp-content/uploads/2012/10/STATUTI-I-ASAMBLESE-KUSHTETONJE|ESE-1946.pdf>, (10.11.2017).

¹²⁹ Popovic, *Balkanlarda İslam*, s. 43.

1946 yılından sonra din adamlarına karşı devletin tavrı daha tehlikeli bir hal almıştır. Din adamları gizli operasyonlar ve propagandalar neticesinde, çoğu zaman devlete karşı çıktıkları bahanesiyle tutuklanıyor, sessizce öldürülüyor yahut sürgün ediliyorlardı. Mesela, 1947 yılında Bektâşi lideri Dede Baba Abazı ve iki Bektâşi din adamı öldürülür. Bunun üzerine Baba Faje Martaneshi ve Baba Feyzi Dervishi intihar ederler.¹³⁰ Devlet cenaze törenlerini üstlenmesine rağmen olayın meçhul ve karanlık yüzü apaçık ortadadır.

Akabinde, aynı yıl içerisinde bütün özel okullar kapatılır ve devlet okullarından din dersleri kaldırılır. O zamana kadar mevcut yayınların birkaçı Arnavutluk Topluluğu'nun resmi dergisi, "Zani i Nalte", "Udha Muhammedane" (Muhammedi Yol), üç dinin bayramlarını ve özel günlerini, yayınlarını ve faaliyetlerini yayınlayan "Kalendar" (Takvim), Arnavutluk'ta çeşitli tarikatların müşterek "Njeriu" (İnsan) dergisiydi.¹³¹ Devlete karşı propaganda yaptıkları bahanesiyle bunların hepsi ve "Zoja e Paperlyeme", "Skanderbeg" gibi özel yayınevleri de kapatılır.¹³² Bununla beraber, Katolik kilisesi ve eğitim merkezleri basılarak 40.000 kitap dahil olmak üzere içeride bulunan her şey yıkılıp yakılarak tahrip edilir.¹³³ 1948 yılında, Tiran Yüksek Mahkemesi yeni demokratik düzene karşı olduklarını öne sürerek 155'ten fazla kitabın yayılmasını engeller. İki yıl sonra, 1950 yılında, 29 Kasım 1944'ten önce basılan bütün kitaplara devlet tarafından el konulma kararı alınır ve böylelikle binlerce eser yok olur.¹³⁴

Yayın yasaklarıyla beraber, 1949 yılında yeni bir anayasa kabul edilir. Bu anayasa devletin dini yapılara karşı net ve katı tavrını şu şekilde belirleyerek, yapılan reformların daha resmi bir hal almasını sağlayıp fiili uygulamalarına da yol açmıştır. Bu anayasaya göre:

Madde 12:

Din eğitiminde dinî ahlakın anlatılması yasaklanmıştır. Bunun yerine dindarlara vatanseverlik ruhunun anlatılmasına müsaade edilmiştir.

Madde 13:

Bütün dinlerin yurt dışındaki faaliyetleri yasaklanmıştır.

¹³⁰ Popovic, *Balkanlarda İslam*, s.42.

¹³¹ Popovic, *Balkanlarda İslam*, ss.32- 33.

¹³² Qazimi, *Procesi i Asgjësimit të Fesë në Komunizëm* s.18.

¹³³ Qazimi, *Procesi i Asgjësimit të Fesë në Komunizëm* s.80.

¹³⁴ Qazimi, *Procesi i Asgjësimit të Fesë në Komunizëm* s.20.

Madde 17:

Dini öğretimini tamamlamak ya da üniversite okumak üzere yurt dışına gitmek isteyenlere yasak konulmuştur.

Madde 25:

Bütün dinlerin yurt dışında bulunan diğer dinlerle aktivite yahut faaliyet yapmaları yasaklanmıştır.

Madde 27:

*Bütün dini yapıların dışarıdan yardım getirmeleri, hatta en zor durumlarda dahi yardım almaları yasaklanmıştır.*¹³⁵

O yıllar içerisinde, basılan kitapların da genel itibarıyla dine karşı tavırları göze çarpıyordu: Arif Gashi, *Din Halkın Afyonudur* (1946), İ. Sbrgajev, *Din ve Batıl İnançlar* (1949), Sotir Melka, *Dini Ritüel ve Bayramların Zararları* (1967), Ulvi Vehbi, *Sağlığımıza Sahip Çıkalım, Din ve Psikik Hastalıklar* (1968), Hulusi Hako, *Dini Suçluyoruz* (1968), *Tanrı'ya Mahkeme* (1972), *Din İdeolojisine En Çok Kurban Gitmiş Olanlar, Çocuklar Ve Kadınlardır*¹³⁶ ve diğerleri.¹³⁷

Tarım reformlarıyla beraber özel mülkiyetin de kaldırılmasıyla, 1950 yılında yürürlüğe giren yeni anayasaya göre her türlü mal ve mülk devlete aittir ve ülkenin ekonomik gelişmesini sağlamak adına devlet tarafından idare edileceği beyan edilir.¹³⁸ Buna binaen dini yapılara ait her türlü mal ve mülkiyet devlete geçerek onlar tarafından idare edilir.¹³⁹

23 Kasım 1951'de Arnavutluk diyanetine din görevlilerinin maaşlarının devlet tarafından ödenmeyeceği bildirilip¹⁴⁰ din hizmetlerinin karşılanması tamamen diyanetin eline bırakılarak, sabote edilmeye çalışılır. 1954 yılından sonra, ülkenin ekonomik sıkıntıları bahane edilerek, önceden el konulmuş dini müesseseler ve vakıf malları devlet tarafından

¹³⁵ Qafa, *Arnavutluk'ta Resmi Politikalarının Dini Yapıya Etkisi (1944- 1985)*, s. 25.

¹³⁶ Artur Tagani, *Arnavut Ateistlerden Hulusi Hako'nun Din Hakkında Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007, s.27.

¹³⁷ Qazimi, *Procesi i Asgjësimit të Fesë në Komunizëm* ss.16-17.

¹³⁸ 1950 Anayasası, Madde 7, 8, <http://shtetiweb.org/2013/10/08/kushtetuta-e-republikes-popullore-te-Shqipërise-1950/> (11.11.2017).

¹³⁹ Velija, Arsida, *Arnavutluk Komünizm Dönemi Arşiv Müdürü Agron Tufa ile mülakattan*, 03.03.2017.

¹⁴⁰ Arnavutluk Müslüman Topluluğu resmi arşiv belgeleri.

satılmaya başlanır. Aynı yıllar içerisinde, benzer bahanelerle dini kurumlarda birçok çalışanın görevine son verilir.¹⁴¹

1963 yılında anayasa değişikliği yapılır ve bu değişikliğe göre bir dinin tanınması için devlet tarafından kabul edilmesi ve onaylanması gerektiği belirtilir.¹⁴² Bir yıl sonra, 1964 yılında ‘ezan yasası’ yürürlüğe girer ve ezanın sadece Bayram günlerinde okunacağı kararı verilir.

1967 yılında, Enver Hoca'nın dinin gericiliği konusunda yaptığı konuşma, ülkede bütün dini müesseselerin kesin olarak kapatılmasıyla ve ülkedeki bütün dini cemaatlerin dağılmasıyla sonuçlanacaktı.¹⁴³ Bir sonraki anayasa, 1976 anayasası, devletin hiçbir dini tanımadığını söyleyerek, dini tamamen reddeder ve her türlü dini faaliyet yahut propaganda yapılmasını engeller.¹⁴⁴ Aynı yılda Tarım Reformu aracılığıyla Arnavutluk Dini topluluklarının topraklarına tamamıyla el konulur ve toplam 3163 hektar arsa ve 61.000 zeytin ağacı devlete geçer.¹⁴⁵ Keza, diğer bütün medreselerin kapatılmasına müteakiben, Tiran medresesi de kapanır ve sağlık merkezine dönüştürülür.¹⁴⁶

Bunun bir devamı olarak Arnavutluk Müslüman Topluluğu, Katolik Kilisesi ve Bektâşi Merkezi ‘gönüllü’ bir biçimde cami, kilise ve dini kurumlarına ait bütün yapılarını Arnavut halkının yararına kullanılmak üzere devlete teslim eder.¹⁴⁷ Bunun sonucunda, ülkede toplam 1052 cami ve 76 Bektâşi tekkesinden sadece yedi tane cami açık kalır ki bir ay sonra onlar da kapatılır.¹⁴⁸ Bu camilerin çoğu yıkıldı, yakıldı ya da depo, ekmek fırını yahut fabrika olarak kullanılmaya devam etti. Aynı kaderi 1665 kilise, manastır ve Katolik eğitim merkezi görür.¹⁴⁹

Komünist rejim, dine karşı olan bu savaşı, sadece yasalar aracılığıyla değil, aynı zamanda yapılan idamlarla, işkencelerle ve psikolojik yollarla halkı korkutmaya çalışarak

¹⁴¹ Arnavutluk Müslüman Topluluğu resmi arşiv belgeleri.

¹⁴² Qafa, *Arnavutluk'ta Resmî Politikaların Dini Yapıya Etkisi (1944- 1985)*, s. 30.

¹⁴³ Popovic, *Balkanlarda İslam*, s.44.

¹⁴⁴ 1976 anayasası, Madde 37, 55, <http://shtetiweb.org/2013/10/08/kushtetuta-e-republikes-socialiste-te-Shqipërise-1976/>, (14.11.2017).

¹⁴⁵ Ali Basha, *İslami ne Shqipëri Gjate Shekujve*, s.173; <http://www.gazetadita.al/reforma-agrare-nje-enderr-shekullore-ge-u-be-realitet/>, (13.11.2017).

¹⁴⁶ Qafa, *Arnavutluk'ta Resmî Politikaların Dini Yapıya Etkisi (1944- 1985)*, s. 30.

¹⁴⁷ Qazimi, *Procesi i Asgjësimit të Fesë në Komunizëm* s.111.

¹⁴⁸ Qafa, *Arnavutluk'ta Resmî Politikaların Dini Yapıya Etkisi (1944- 1985)*, s.31.

¹⁴⁹ Qazimi, *Procesi i Asgjësimit të Fesë në Komunizëm* s.110.

yürütmeye devam etmiştir. Örneğin, dönemin ilk idam edilen kişi Tiran'daki Sauk camisinin imamıdır : Selim Brahja.¹⁵⁰

Ayrıca bugün ismini bildiğimiz *Hafız Ali Korça, Vexhi Buharaja, İbrahim Hasnai, İsmail H. Muçej, Hafız İbrahim Dalliu, Hafız İsmet Dibra, Hafız Sabri Koçi, Haki Sharodi, Junus Buliqi, Azem Shehu, Sheh Ali Bogdani, Emirli Shehu, İsmail Muçej, Haxhi Faik Hoxha, Hasan Tahsini, Hafız Mustafa Varoshi, Hafız Ali Tarja, Selim Gashi, Sheh Ali Pazari, Hafız Sherif Langu, Hafız Esat Myftia, Qamil Hoxha, Kadri Hysen Shehu, Hafız Musa Derguti, Hafız Ali Kraja hapsedilmiştir. Xhemal Naipi, Shyqyri Myftiu, Sheh Qerimi Delvina, Sheh İbrahim Karbunara öldürülmüşlerdir . İmam Met Troci, Halil Hoxha, Hoxhe Dusha, İmam Ahmet Hyseni , Dervish Mehmet Verleni , İmam Gjoni, Sheh Myslim Luma, Nebih Novosela, Jonuz Bulej, Zenel Hoxha hapiste ölmüşlerdir . Hafız Ali Korça, Behxhet Shapati, Sheh Qazim Hoxha ise sürgüne gönderilmişlerdir .¹⁵¹*

Hıristiyan din adamlarından ise isimlerini bildiğimiz *Mark Çuni, Ate Fausti, Ate Dajani, Ate Gjon Shllaku, Qerim Sadik Myftari, Gjeloş Lulash Bajraktari ve Frano Mirakaj* öldürülmüştür.¹⁵² Aynı şekilde Katolik Kilisesi tarafından şehit olarak kabul edilen isimlerden birkaçı şunlardır: *Dom Anton Muzaj, Ate Gasper Suma, Ate Serafin Koda, Dom Ejell Deda, Dom Lazer Shantoja, Dom Pjeter Çuni, Imzot Jul Bonati, Ate Danjel Dajani, Dom Martin Shkurti, Dom Gjon Gazulli,¹⁵³ Mansinor Frano P.Gjini, Dom Nikoll Deda, Frano Pjetri¹⁵⁴, Pater Pashko Bardhi, Pater Anton Harapi, Pater Gjon Shllaku, Pater Bernardin Palaj¹⁵⁵* ve diğerleri. Bunların sayısı tam olarak 38 olup, 26 Nisan 2016 'da Vatikan ve Papa Francis tarafından resmen tanınmıştır.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Qafa, *Arnavutluk'ta Resmi Politikaların Dini Yapıya Etkisi (1944- 1985)*, s.51.

¹⁵¹ Qafa, *Arnavutluk'ta Resmi Politikaların Dini Yapıya Etkisi (1944- 1985)*, s.51.; *100 Personalitete Shqiptare të Kulturës Islame Shekulli XIX-XX*, Komuniteti Mysliman i Shqipërisë, Tiran, 2013.; ‘‘50 Vjet nga Ndalimi i Fese ne Shqipëri’’, 06 shkurt 2017, <http://shenja.tv/50-vjet-nga-ndalimi-i-fese-ne-shqipëri/>, (13.10.2017).

¹⁵² Qazimi, *Procesi i Asgjësimit të Fesë në Komunizëm*, s.85.

¹⁵³ Shkodra Katolik Kilisesi Resmi Sayfası , <http://www.kishakatolikeShkodër.com/martiret-e-komunizmit/> , (15.11.2017).

¹⁵⁴ Pllumi, Zef, *Rrno Vetëm për me Tregue (Libri i Kujtimeve)*, Tiran, 2006, s.715.

¹⁵⁵ Pllumi, *Rrno Vetëm për me Tregue (Libri i Kujtimeve)*, s.296

¹⁵⁶ Stephen Schwartz, ‘‘Vatican Recognizes 38 Albanian Christian Clergy Martyred by Communism’’, 06.05.2016, <http://www.weeklystandard.com/vatican-recognizes-38-albanian-christian-clergy-martyred-by-communism/article/2002298>, (15.04.2018).

1976 sonu ve 1977 başında çıkan isim kanununa göre İncil ve Kuran kaynaklı şahıs ve yer isimlerinin değiştirilmesi gerekiyordu.¹⁵⁷ Dolayısıyla ülkede binlerce kişinin özelliikle soyadları değişti.

1980 yılından sonra dini hususlarla alakalı yeni yasalara rastlamıyoruz. Nitekim, o zamana kadar alınan tedbirler her şeyi yerle yeksan etmeye yetmişti ve 1967 yılında Arnavutluk bütün dinlerin her türlü tezahürünü yasaklayan dünyanın ilk ve tek ülkesi ilan edilmişti.¹⁵⁸ Bir yıl sonra İşkodra’da ‘Ateist Müzesi’ açılmış ve beş yıl boyunca dünyanın ilk ve tek ateist müzesi olarak faaliyet göstermiştir.¹⁵⁹

Dönemin başından beri dine karşı olan bu savaş aşamalı ve çok iyi organize edilmiş bir şekilde devam etmiş ve kısa bir süreçte her türlü dini yapıyı yok etmeyi başarmıştır. Buna rağmen, istatistiklere baktığımız zaman 1985 yılında, Arnavutluk’un % 0’i Müslüman, % 18’i Ortodoks, % 12’si de Katolik olduğu açıklanmıştır. Müslümanların % 80’i Sünni, % 20’si Bektâşi’dir.¹⁶⁰

1990’dan sonra, Arnavutluk’ta komünist rejimin sona ermesiyle insanlar herhangi bir dine mensup olma özgürlüğüne kavuşurlar. Fakat komünizm dönemi bütün etkileriyle bir toplumsal travma olarak hafızlarında yer almayı başarmıştır.

3.3. Komünizm Sonrası ve Dinler

Komünizm sonrası dönemin ilk anayasası 1991 anayasası olmuştur. Önceki dönemlerin değişikliklerine rağmen, demokratik bir sisteme geçmesiyle, Arnavutluk, dini açıdan da serbestliğe kavuşmuştur. Yeni çıkarılan anayasanın 7. maddesine göre :

*Arnavutluk Cumhuriyeti’nin resmi bir dini inancı yoktur. Bütün yurttaşlara din özgürlüğü hakkı tanınmıştır ve doğruluğa hizmet veren her türlü araç devlet tarafından garanti altına alınmıştır.*¹⁶¹

Sınırların açılması ve yurtdışı yasağının kalkmasıyla beraber, yıllardır en temel haklarından mahrum bırakılan Arnavut halkı artık dini serbestliğine de kavuşmuştur. Dolayısıyla

¹⁵⁷ Popovic, *Balkanlarda İslam*, s.49.

¹⁵⁸ Qazimi, *Procesi i Asgjësimit të Fesë në Komunizëm*, s.111.; Tagani, *Arnavut Ateistlerden Hulusi Hako’nun Din Hakkında Görüşleri*, s.8.

¹⁵⁹ Qazimi, *Procesi i Asgjësimit të Fesë në Komunizëm* s.112.

¹⁶⁰ Bilge, “Arnavutluk”, s. 383.

¹⁶¹ Arnavutluk Cumhuriyeti 1991 Anayasası, Madde 7, [http://shtetiweb.org/2013/10/08/dispozitat-kryesore-kushtetuese-1991_\(02.10.2017\)](http://shtetiweb.org/2013/10/08/dispozitat-kryesore-kushtetuese-1991_(02.10.2017)).

sıyla, komünizm döneminde pasif ve gizli bir biçimde varlığını sürdürmeyi başaran dini yapılar yeniden yapılanma yoluna girmişlerdir. 1992 yılında merkezi devlet kurumu olan Devlet Kültür Komitesi (Komiteti Shtetëror i Kulturës) Kültür ve Spor Bakanlığına (Ministria e Kulturës Rinisë dhe Sporteve) bağlı ‘‘Din için Devlet Sekreterliği’’ (Sekretariati Shtetëror për Fenë) adı altında kurulmuş ve 1999 yılında ‘‘Devlet Kültür Komitesi’’ olarak adı değiştirilmiştir.¹⁶²

Arnavut Müslümanların ilk resmi faaliyetleri Hafız Sabri Koçi rehberliğinde 16 Kasım 1990 yılında muhteşem bir tören ve çok büyük bir katılımı ile ilk caminin yeniden açılmasıdır. Onun hemen akabinde, aynı gün içerisinde Müslüman Topluluğu’nun kuruluş kararı ve birkaç yıl içerisinde kurumsallaşması, sırasıyla ülkede diğer camilerin ve kültür merkezlerinin açılması, yeniden dini yayınların bastırılması, yurt dışından gelen yardımların cemaate dağıtılması, uzun bir aradan sonra hac ziyaretleri, eğitim için Müslüman ülkelere okutulmak üzere öğrenci gönderilmesi ve buna benzer birçok adımlar atılmıştır. Müslüman Topluluğu’nun Başkanı olarak Hafız Sabri Koçi’nin uluslararası birçok toplantı ve faaliyetlere katılması bu alanda ciddi ilerlemelerin kaydedilmesine vesile olmuştur. 5 yıllık bir süreç içerisinde 400’den fazla yeni cami inşa edilmiş, 10 medrese açılmış ve bu medreselerde kadro sayısı 100’e kadar, öğrenci sayısı da 1500’e kadar ulaşmıştır.¹⁶³

Arnavutluk Bektâşilerinin ilk hareketlenmeleri de aynı şekilde 1990 yılının Kasım ayında zuhur etmiş ve ilk resmi toplantıları 17 Ocak 1991 tarihinde olmuştur. Çok az sayıda kişinin katılımıyla başlayan bu organize çabalar Bektâşilerin merkezlerinin geri alınması üzerine odaklanmıştır. Nitekim, kurumlarının yeniden faaliyete geçmesi için toplanma yerlerinin olması esastır. Bektâşi topluluğunun bir araya gelip kurumsal bir hal alması, Dedeliklerinin yeniden kurulması, yayın faaliyetlerinin tekrardan başlaması, komünizm döneminde kapanan tekkelerinin yeniden açtırılması ve buna benzer adımların atılması kısa bir dönem içerisinde Arnavut Bektâşi topluluğunun canlanmasını sağlamıştır.¹⁶⁴

¹⁶² Elona Sytari, *Demokrasiye Geçiş Sonrası Arnavutluk’ta Din Eğitimi*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2017, s.22.

¹⁶³ Drita İslame genel muhabiri, ‘‘4 Vjet pas Legalizimit të Fesë në Shqipëri’’, *Drita Islame*, Mart 1995, nr.5 (66), s.1.

¹⁶⁴ Afmataj, *Arnavutluk Bektâşiliği, Başlangıcı, Gelişmesi ve Şimdiki Durumu*, ss.84-91.

Aynı yılın 4 Kasım tarihinde Dom Simon Jubani'nın özel gayreti ve çabasıyla Katolik Kilisesi'nin ilk Pazar ayini gerçekleştirilmiştir.¹⁶⁵ Hafız Sabri Koçi'yle aynı hapishanede ceza çeken Dom Simon Jubani At Zef Pllumi ile birlikte Arnavut Katolik Kilisesi'nin en önde gelen isimlerindedir. Katolik Kilisesi'nin toparlanması bu dönemde başlamış ve 23 Nisan 1993'te, Papa'nın ziyaretiyle daha canlı bir hal almıştır.¹⁶⁶ Ondan bu yana, merkezleri çoğunlukla İşkodra ve Tiran'da olmak üzere, Arnavutluk Katolikleri dinlerini serbest bir şekilde yaşamış, ritüellerine geri dönmüşlerdir. Komünizm dönemi esnasında rejim tarafından el konulmuş ve yıkılmamış kiliseler geri alınmış, eski haline döndürülmüştür. Arnavutluk Katolik Kilisesi'nin yeniden canlanmasında Vatikan ve Papalığın desteğini dile getirmek gerekmektedir. Birkaç defa Arnavutluk'a gelen Papa, maddi destek bir yana, manevi olarak Arnavutluk Katolikleriyle yakinen tanışmış ve desteklemiştir.

Arnavutluk Ortodoks Kilisesi'nin faaliyetleri Baş Patrik Anastasios'un yoğun çabasıyla tekrardan başlamıştır. Kendisi ülkede bulunan birçok Ortodoks din mensubuna eğitim seminerleri düzenleyerek ülkedeki faaliyetlerin yeniden canlanmasına vesile olmuştur. Bu dönemden sonra, 150'ye yakın kilise inşa edilmiş, diğer 160'a yakın kilise ise tadilat görmüştür.¹⁶⁷

En son 2011 yılına ait verilere göre ise, Arnavutluk'un %56.70'i Müslüman, %10.03'ü Katolik, %6.75'i Ortodoks, %2.09'u Bektâşi, %2.50'si ateist ve geri kalanlar ise diğerlerinden oluşmaktadır.¹⁶⁸ Sonraki yıllarda yapılan çeşitli anketler ve çalışmalarda, halkın dini aidiyet konusunda düşünceleri net olsa da, dini ritüel ve pratikler konusunda epey pasif oldukları ortaya konmuştur.¹⁶⁹ Bu konudaki gelişmeleri göz önünde bulundurduğumuz zaman şunu söyleyebiliriz ki ülkedeki bütün dini grupların yeniden faaliyete geçmesine ve bütün dini yapıların ortaklaşa ya da ayrıyeten ortaya koyduğu mücadele kayda değer sonuçlar doğurmasına rağmen, önceki dönemlere ait sağlam dini yapısına ulaşmak henüz

¹⁶⁵ <http://www.radiandradi.com/me-4-nandor-1990-don-simon-jubani-25-vjet-perpara-nga-fritz-radovani/testata-kryesore/gazeta/>, (25.12.2017).

¹⁶⁶ İmzot Rrok Mirdita, Asambleja Kombëtare e Kishës Katolike në Shqipëri, Haziran 2015, <https://www.kishadhejeta.com/asambleja-kombetare-e-kishes-katolike-ne-Shqipëri/>, (25.12.2017).

¹⁶⁷ http://en.wiki.admicos.cf/wiki/Albanian_Orthodox_Church, (14.12.2017).

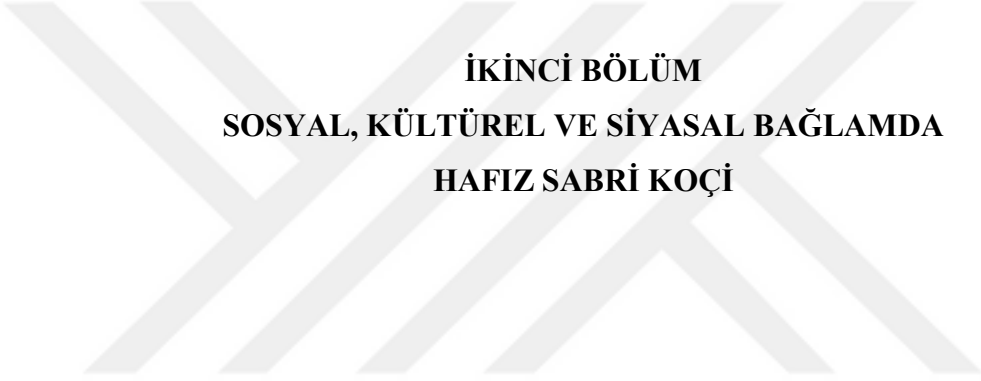
¹⁶⁸ İNSTAT resmi sayfası verileri, https://web.archive.org/web/20170326091156/http://www.instat.gov.al/media/177358/njoftim_per_media_-_fjala_e_drejtore_të_instat_ines_nurja_per_rezultatet_finale_te_census_2011.pdf, (10.12.2017); http://en.wiki.admicos.cf/wiki/Religion_in_Albania, (10.12.2017).

¹⁶⁹ http://en.wiki.admicos.cf/wiki/Religion_in_Albania, (10.12.2017).

mümkün görülmemektedir. Komünizm döneminde yıkılan pek çok kült obje, öldürülen çok sayıda din adamı ve yok edilen binlerce kitap, ülkenin dini gelişimine çok ciddi bir şekilde engel olmuştur.

Sonraki bölümlerde özel olarak komünizmden sonra Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun faaliyetleriyle ve bu topluluğun başı olarak Hafız Sabri Koçi'nin mücadelesiyle alakalı daha ayrıntılı bilgi verilmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM
SOSYAL, KÜLTÜREL VE SİYASAL BAĞLAMDA
HAFIZ SABRİ KOÇI

1. HAFIZ SABRİ KOÇI'NİN HAYATI

1.1. Ailesi ve Çocukluk Yılları

Hafız Sabri Koçi, 14 Mayıs 1921 tarihinde Arnavutluk'un küçük şehirlerinden Librazhd'in Orenje köyünde, fakir bir ailede dünyaya gelmiştir.¹ Öncesinde Elbasan'a bağlı olan Orenje köyü, yeni şehir yapılandırmasıyla Librazhd'in köyü olarak kayıtlara geçmiştir. Köyün güzel bir coğrafyası ve zengin bir kültürü olduğu bilinmektedir. Önceki dönemlerde, köyde yaşayan halkın çoğu geçimini sağlamak için tarım ve el işiyle ilgilenmişlerdir.²

Sabri'nin dünyaya geldiği dönemde ailesi maddi zorluklardan geçmesinden dolayı, birçok Arnavut'un yaptığı gibi babası da yurt dışına çalışmaya gitmiştir. Dolayısıyla valide-leri Zeynep Hanım,³ çok zor şartlar altında ve tek başına çocuğunu dünyaya getirmiştir. Sabri daha 1. yaşını doldurmadan babası vefat etmiş ve ondan sonraki dönemde onun tek dayanak noktası annesi, akrabaları ve hocaları olmuştur. Babasından yetim olarak büyümek üzüntü verici bir durum olmakla beraber, Sabri'nin daha küçük yaştan itibaren olgun bir yapıya sahip olmasını sağlamıştır.

1.2. Tahsil Hayatı ve Gençlik Yılları

Çocukluk yıllarını annesiyle beraber Librazhd'ta geçirdiği sırada Sabri, dönemin mevcut İşkodra valisi, Adem Kastrati'nin dikkatini çeker ve kendisi Koçi'nin İşkodra'ya gelip, orada eğitim alması teklifinde bulunur. Böyle bir teklif karşısında tereddütle yaklaşan annesi nihayetinde kabul etme kararı alır ve 1932 yılında, on yaşındaki oğluyla beraber İşkodra'ya taşınarak Sabri'yi çok ileriye götürecek bir hayata ilk adımlarını atmasına öncülük yapar.⁴ Böyle bir adımın her ikisi için çeşitli zorluklar getirmesine rağmen, karşısına Koçi'yi başarıya götürecek bir o kadar imkan sunmuştur. Dönemin İşkodra'sı, Arnavutluk'un en önemli şehirlerinden biri olmakla beraber ayrıyeten nitelikli alimler yetiştirme

¹ Ramiz Zekaj, *Zhvillimi i Kulturës Islame te Shqiptaret Gjatë Shekullit XX*, s.369, <http://www.iium.edu.my/deed/quran/albanian/kultura.html>, (27.12.2017).

² *Fjalori Enciklopedik Shqiptar*, Tiran, Akademia e Shkencave, 1985, s.618.

³ Zeynep hanımın kısaltılmış ismi Zenja'dır. Bazı kaynaklarda o şekilde geçmektedir.

⁴ Faik Luli, *İslam Dizdari, Një Jetë në Shërbim të Fesës*, Tiran, 1996, s. 11; Komuniteti Mysliman i Shqipërisë, *100 Personalitete Shqiptare të Kulturës Islame Shekulli XIXXX*, Tiran, 2013, s.200.

noktasında büyük ilerleme kaydetmiş bir şehirdi. Öyle ki, bölgenin bütün ulema ihtiyacı İşkodra'daki hocalar tarafından karşılanmaktaydı.

Hafız Sabri Koçi'ye göre de :

30'lu yılların sonunda İşkodra, din ve dini ilimler konusunda çok büyük ilerlemelere imza atmış bulunuyordu. Herkesin gözünde "Mehdul- ilm" diye adlandırdığımız, irfan, medeniyet, ilim ve kültür beşiği idi.⁵

Molla Ahmet Hadri, Hacı Hafız Abaz Golemi, Hafız Sheuqet Boriqi, Hafız Abdullah Neziri, Hafız Ymer Bakalli, Hacı Hasan Sheh Shamia, Hafız İbrahim Kaduku, Daut Boriqi, Hacı Muhammet Bekteshi gibi büyük isimler İşkodra'da yetişmişlerdir.⁶ Kendileri tahsillerini tamamlayıp sadece akademik açıdan değil, aynı şekilde devlet kademelerinde de bulunarak ülkeye ciddi katkılar sağlamışlardır.⁷ Aralarında Hafız Sabri Koçi olmak üzere, bu isimler farklı alanlarda kayda değer bir biçimde faaliyet göstermişlerdir.

Sabri'nin İşkodra'ya geçişinin ardından İşkodra valisi Adem Kastrati, Hafız Muhammed Kastrati⁸ ile görüşerek, kendisinden Sabri'ye eğitim vermesini talep eder. Rus mahallesinin camisinde imamlık yapan Hafız Muhammed Kastrati, bu teklifi reddetmez ve Sabri'ye yol gösterici olma kararı alır. Bu yıllar içerisinde Sabri'nin derslerindeki başarısı hocasını oldukça etkilemiş olmalı ki Koçi'nin küçük yaşına rağmen, onu sürekli camilere imamlık yahut müezzinlik yapması üzere göndermekteydi. Böyle bir uygulama, bir eğitim metodu niteliğinde Koçi'nin öğrendiklerini pratik boyuta dönüştürmesini sağlamasıyla beraber, onun farklı insanlarla iletişime geçmesini sağlamıştır.

Diğer yandan, kendisinin ve annesinin geçimini sağlamak için boş zamanında tesisat işiyle uğraşan Latif Begu'nun yanında çırak olarak çalışmaya başlamış ve orada tesisat işini öğrenmiştir. Hayatının sonraki aşamalarında, hapisanede kaldığı dönem bu becerilerini kullanmış ve tesisat işiyle uğraşmıştır. Bu, onun küçüklüğünden itibaren iş gücüne katılmış olduğunu, sosyal ve ekonomik gerçekliklerle tanıştığını göstermektedir. En yakın öğrencisi Hacı Fejzi Zaganjori şöyle demektedir:

⁵ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë* s. 15.

⁶ Faik Luli, İslam Dizdari, Nexhmi Bushati, *Në Kujtim të Brezave*, İşkodra, 1997, s.686.

⁷ İşkodra'nın hocalarıyla alakalı daha ayrıntılı bilgi için bkzn. Smajl Bala, *İnstitucionet İslame dhe Hoxhallarët e Shkodrës*, Camaj-Pipa yay., İşkodra, 2005.

⁸ Kastrati ailesi İşkodra'nın en tanınmış aileler arasında yer almaktadır. Hafız Muhammed Kastrati o dönemde Hadrej İlkokulu'nda öğretmenlik yapmaktaydı.

Kendisi fazlasıyla çalışkandı. Hiçbir zaman oturmaz, dinlenmezdi. Daha küçükliğünden beri çalışma hayatına atılmış, ailesinin sorumluluğunu omuzlarına yüklemiş ve bu hep o şekilde devam etmişti. Hapiste kaldığı dönem dahi, insanlara faydalı olmayı severdi ve rejimin ona yaşattığı zorluklar bile bundan alıkoymamıştı.⁹

Saygı değer hocası Hafız Muhammed Kasrati'den eğitimini tamamladıktan sonra, Sabri Koçi Hafız Muhammed Bekteshi rehberliğinde tahsiline devam eder. 1929 yılında, dini eğitim kurumlarının tek bir yapıya toplanacağı ve başkentte sadece bir medresenin faaliyet göstereceği kararı verildikten sonra¹⁰ Arnavutluk Müslüman Topluluğu kararınca bazı hocalar kendi özel istekleriyle öğrenci yetiştirebilir, icazet verme hakkına sahip olabilirlerdi. Bu sistem, geniş çapta uygulanmıştır, nitekim dönemin muallimleri birkaç dalda uzman olup, çok kaliteli eğitim verebilecek kapasitede insanlardı.¹¹ Özellikle genç kadro eğitimi üzerine yoğunlaşan Hafız Muhammed Bekteshi de bu eğitimciler arasındaydı. Kendisi sadece ilmi yönden değil, aynı zamanda kişilik açısından da Sabri'nin rol model aldığı birisi olarak onun olgunlaşma noktasında esas rol oynamıştır. Eğitimi süresince annesiyle beraber evlerinde misafir olarak kalmışlardır.

Eğitimin birçoğunu, özellikle İslam Hukuk hocası Hafız Muhammed Bekteshi'den almakla beraber Hafız Sabri Bushati'den Kıraat, Sheyh Qazim Hoxha'dan ise Tefsir okumuştur. Ders aldığı hocaları arasında Hafız İbrahim Kaduku ve Arnavutluk'ta Ticani tarikatının öncülüğünü yapan Hafız Shaban Domnori de vardır. 15 yıllık eğitiminde Sabri, Kuran-ı Kerim ve Kıraatleri, Hadis, Tefsir, Fıkıh ve diğer İslam bilimleriyle beraber felsefe eğitimi de almıştır. Eğitim hayatı sürecinin bitmesiyle, hafızlığını da tamamlayarak,¹² 1951 yılında,¹³ bizzat hocası Hacı Muhammed Bekteshi tarafından icazetname almaya hak kazanmıştır.¹⁴

İcazet metni tam olarak şu şekilde idi:

Bu icazet din kardeşim Sabri İdris¹⁵ Koçi'ye verilmektedir. Kendisi yüksek ahlaki değerlere sahip olmakla beraber, acizane benim, alemlerin Rabb'inin

⁹ Velija, Arsida, Hacı Fejzi Zaganjori ile mülakattan, 16.03.2017.

¹⁰ Ali Basha, "Kongresi i Parë i Muslimanëve Shqiptarë", *İslami në Shqipëri Gjatë Shekujve*, Tiran, 2000, s.145.

¹¹ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë* Tiran, 1996, s.12.

¹² Bala, Smajl, *İnstitucionet İslame dhe Hoxhallarët e Shkodrës* s.292.

¹³ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë* s.15.

¹⁴ Zekaj, *Zhvillimi i Kulturës İslame te Shqiptaret Gjatë Shekullit XX*.369.

¹⁵ Babasının adı İdris Koçi'dir.

merhametine her daim muhtaç kulunun, Hacı Beqir Bekteshi'nin oğlu Muhammed Bekteshi'nin fikri ve ilmi rehberliğinde, Kuran-ı Kerim ve Peygamber efendimizin sünnetinin ışığı altında dini ilimler tahsilini tamamlamış bulunmaktadır.

Mezuniyet tarihi, perşembe günü, Hicri 1370.¹⁶

İcazet belgesinde öğrencinin ilim konusundaki seviyesi belirtilmekle beraber, güzel ahlak ve erdemli kişilik sahibi olması da ciddi bir şekilde istenmekteydi. Öyle görünmektedir ki kendisinin bu eğitim hayatı süresince ortaya koyduğu çaba neticesinde epey ilerleme kaydetmiş ve bu dönem içerisinde attığı sağlam temeller ileriye yönelik başarılarının altyapısını oluşturmuştu.

1.3. Hocaları

1.3.1. Hacı Hafız Muhammed Bekteshi (1883- 1958)

Resim 1. Hafız Muhammed Bekteshi

İskodra'nın en önemli ailelerinin bir üyesi olan Hacı Muhammed Bekteshi, 1883 yılında İskodra'da dünyaya gelmiştir. İlim tahsilini çok nitelikli müderrislerden tamamlamış olup kendisi de aynı şekilde nitelikli bir hoca, akademisyen ve örnek bir şahsiyet olarak karşımızdadır. Kendisi 1926 yılında, Müslüman Topluluğu'nun II. Kongresinde İskodra'nın temsilcisi olarak katılım göstermişti, 1929 yılından itibaren Rus camisinde vaizlik görevine atanmıştı. Kendisinin AMT'nin özel öğrenci yetiştirme yetkisi vardı ve çalışmalarını genç

¹⁶ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë* s.14.

kadro yetiştirme üzerine odaklanmıştır. Aynı zamanda, halkın bilinçlenmesini sağlamak adına güncel konular üzerine yoğunlaşmış, o bağlamda faaliyetlerini sürdürmüştür.

1944-1947 yılları arasında İşkodra Vakıf Komite Başkanı ve İmam Hatip Müdürü görevlerinde bulunduktan sonra tekrar eğitim üzerine yoğunlaşmıştır. Kendisi davranışlarıyla, duruşuyla ve yoğun çalışmalarıyla sadece öğrencileri için değil, aynı zamanda diğer öğretmenler için de örnek teşkil etmiştir. Herkes tarafından çok saygılı, adil, muhteşem bir zeka sahibi, ileri görüşlü ve erdemli bir kişiliğe sahip bir hoca olarak bilinen Haxhi Muhammed Bekteshi aynı zamanda Ticani tarikatının İşkodra kolunun manevi liderlerinden-
di.¹⁷

Koçi'nin her anlamda en çok Muhammed Bekteshi'den etkilendiğini görmekteyiz. Nitekim onun için o sadece bir hoca vasfını taşımamaktaydı. Kendisi aynı zamanda Sabri'nin hiçbir zaman tanımadığı babasının yerini çok güzel bir şekilde doldurmuş ve ilmi açısından faydalandığı gibi, karakteri, duruşu ve konuşmaları Sabri için mükemmel bir örnek teşkil etmişti.

Muhakkak ki bir kişiye hocasından kaldığı en büyük miras, ilimle beraber karakter ve davranış biçimlerine yansıyan hocasının duruşu ve tavırlarıdır. Sabri, bu konuda çok şanslıydı ve aynı şekilde biz de Sabri'nin öğrencileri olarak. Kendisinin fikri dünyası ve karakteri Hafız Muhammed ile birebir aynıydı. Ondan eğitim aldığı sürece, her zaman duruşunu örnek alıyordu ve hitap etme şekli, düşünceleri ve tavırları onunkilere çok benziyordu. İki taraftan karşılıklı bir sevgi ve saygı vardı ve Sabri, hocasına layık bir öğrenci olarak ondan öğrendiklerini ömrünün sonuna kadar taşımaya başarmıştı.¹⁸

Öyle görülmektedir ki Sabri için de hocası çok ayrı bir yere sahipti. Kendisi hocasıyla alakalı hatıralarını şu ifadelerle dile getirmiştir :

Hacı Muhammed Bekteshi benim için bir öğretmenden öte, çocukluğumdan beri yokluğuyla büyüdüğüm baba figürünün tamamlayıcısı idi. Kendisi, en iyi olabilecek şekilde sabırla, merhametle, duruşuyla, öğütleriyle bu profili dolduruyordu. O, büyük bir alimdi. Onun evi, her daim içinde hoşgörü, ilim, merhamet barındıran, bizim için bir okul, ibadethane, Arnavut misafirperverliğinin dolu dolu yaşandığı ve her defasında bizi gölgesinde toplamayı başaran bir çınar, sıcak bir yuvaydı. Kendisi mükemmel bir baba, çok kalite-

¹⁷ Faik Luli, İslam Dizdari, Nexhmi Bushati, *Në Kujtim të Brezave*, İşkodra, 1997, s. 281-298.

¹⁸ Arsida Velija, Hacı Fejzi Zaganjori ile mülakattan, 16.03.2017.

li bir eğitimci, hoşgörü ve sorumluluk sahibi bir vatandaş. İnsanlarla iletişimi çok güzeldi ve bize, sadece ilmen nasıl yükseleceğimizi değil, aynı zamanda nasıl iyi bir insan ve topluma yararlı bir fert olacağımızı öğretti. Onunla akalı hatıralarım, duygularım ve saygım kelimelere sığmayacak kadar derindir.¹⁹

Hocası gibi, Sabri de insanlar arasında çok fazla saygı görüyordu. Ayriyeten güçlü hitabıyla tanınır, gittiği her yerde herkesin dikkatini toplamayı başarırdı,²⁰ diyen Zaganjori Sabri'yle hocasının arasındaki benzerliklerini ortaya koymakla beraber onun Sabri üzerindeki etkilerine de işaret etmektedir.

Hafız Sabri'yle beraber, birkaç alanda başarılı olup, önemli yerlere gelmiş Hafız Esat Myftia (İşkodra Vakıflar Müdürü, İşkodra İmam Hatip Müdürü ve Arnavutluk Müslüman Topluluğu Başkanı), Qazım Hoxha (Tiran Medresesinin en önde gelen müderrislerinden, Kuran-ı Kerim tercüme komisyonunun bir üyesi, '*Zani i Nalte*' ve '*Kultura Islame*' gazetelerinin aktif çalışanlarından), Osman Met Osja, Hafız Xheudet Zylaj (İşkodra Medresesinin müderrislerinden), İsmail Muçej ('*Drita Islame*' gazetesinin baş yazarı, tarihçi, poliglot (çok dilli) ve Arnavutça-Arapça sözlüklerinin yazarı) gibi isimler de Hafız Muhammet Bekteshi'nin öğrencilerindendi.²¹

1.3.2. Hafız Sabri Bushati (1889- 1971)

Hafız Sabri Bushati İşkodra'da dünyaya gelip, ilk ve orta öğrenimini İşkodra medresesinde tamamladıktan sonra, üniversite eğitimini tamamlamak üzere İstanbul'a gitmiştir. Balkan savaşları sebebiyle eğitimini yarıda bırakan Hafız Sabri Bushati, Sırp tehlikesine karşı savaşmak adına ülkesine geri dönmüştür ve eğitimini ancak 1913 yılından sonra Hafız Vehbi İsmaili'den tamamlayarak icazetname almıştır. Kendisi vatanseverliğiyle tanınmış ve 1920 yılında Lushnja Kongresi'nde İşkodra'nın temsilcisi olarak katılım göstermiştir. Arnavutluk'un siyasi hayatında çok aktif bir rol almış ve yapılan toplantılarda hiçbir zaman açık ifadelerle fikrini dile getirmekten çekinmemiştir. 1946 ve sonrasında Beyaz camisinde

¹⁹ Luli, Dizdari ve Bushati, *Në Kujtim të Brezave*, s.295.

²⁰ Arsida Velija, Hacı Fejzi Zaganjori ile mülakattan, 16.03.2017.

²¹ Luli, Dizdari ve Bushati, *Në Kujtim të Brezave*, s.290.

(Xhamia e Bardhe) vaizlik görevini ifa etmiştir.²² Hafız Sabri Koçi, kendisinden Kıraat eğitimini almıştır.

Resim 2. Hafız Sabri Bushati

Resim 3. Sheh Qazim Hoxha

1.3.3. Sheh Qazim Hoxha (1893- 1959)

Sheh Qazim Hoxha 1893 yılında İşkodra'da dünyaya gelmiştir. İlk öğrenimini tamamladıktan sonra Askeri Mektebinde eğitim almıştır. Kendisinin dine olan saygısı, sevgisi ve dini ritüelleri titizlikle yerine getirmesi henüz liseyi bitirmeden herkes tarafından 'hoca' olarak tanınmasını sağlamıştır. Eğitimini Hafız Muhammed Bekteshi'nin yanında tamamladıktan sonra, Sheh Shaban Domnori'nin yanında tasavvuf eğitimi almış ve Ticani tarikatının mensubu olmuştur. 1912 yılında, icazetnamesini almasının ardından Pazar camisinin imamı olarak tayin edilmiştir. Sonraki yıllarda Durrës şehrinde vaizlik, başkentte ise medresede öğretmenlik yapmıştır. Kendisi ileri düzey Arapça, Farsça, Türkçe ve Fransızca bilmekteydi. 1940 yılında Arnavutluk Ulema Kurulunun Başkan Yardımcısı ve Kuran-ı

²² Luli, Dizdari ve Bushati, *Në Kujtim të Brezave* ss. 347- 364.

Kerim tercüme komisyonu başkanı seçilmiştir.²⁴ Hafız Sabri Koçi Sheh Qazim Hoxha'dan tefsir eğitimini almıştır.

1.3.4. Hacı Hafız İbrahim

İşkodra'da dünyaya gelen Hafız İbrahim Kaduku, ilk öğrenimini tamamladıktan sonra, babası tarafından İstanbul Fatih medresesine gönderilmiştir. 1983 yılında, öğrenimini tamamladıktan sonra, Osmanlıca ve Arapça dersleri vermek üzere üniversitede görevlendirilmiş ve ondan sonraki görevi, aynı dersleri İstanbul Askeri Akademisinde vermek olmuştur. Osmanlıca, Türkçe ve Farsça dışında, Fransız ve İtalyan diline de hakim olması onu Arnavutluk dışında, Avrupa ülkelerinde de tanınmasını sağlamıştır. Kendisi Arnavutluk ve Türkiye dışında, Şam/ Kahire'de ve Arap ülkelerinin üniversitelerinde görev yapmıştır. 1925 yılında, temelli memleketine döndükten sonra medreselerde öğretmenlik, farklı camilerde vaizlik, imamlık, Arnavutluk Müslüman Topluluğunda 20 senelik bir süreçte Baş Müftü Yardımcısı ve Kavaja şehrinin müftülük görevlerini ifa etmiştir.²⁵ Kendisi çok donanımlı bir hoca, iyi bir akademisyen, doğru sözlü bir insan olarak tanınmakla beraber, Arnavutluk, Avrupa, Asya ve Arap ülkelerinde aktif bir şekilde çalışmasından ötürü üç kıtanın hocası olarak da tanınmıştır.

1.3.5. Hafız Shaban Domnori (1868- 1934)

Hafız Shaban Domnori, İşkodra'nın en önde gelen ulemasından biri olup, özellikle maneviyat ve tasavvufa atfettiği değerle hafızalara geçmiştir. Kendisi gençliğinden itibaren çok nitelikli bir imam ve hocaydı. Hayatı boyunca birkaç defa hacca gitme imkanına sahip olmuştur ve orada, farklı hocalarla tanışmasının neticesinde Ticani tarikatına girmiş, Arnavutluk'ta bahsi tarikatın öncülüğünü yapmıştır. İlk olarak gizli bir şekilde yayılmaya başlayan bu tarikat, birkaç sene sonra İşkodra dışında, Tiran, Kosova ve Makedonya'ya kadar taşınmış ve Hafız Shaban Domnori resmi olarak Arnavutluk'taki Ticani tarikatının lideri olmuştur.²⁶ Kendisi ana dili Arnavutça dışında, Türkçe, Arapça, Farsça ve Çince bilmek-

²⁴ Komuniteti Mysliman i Shqipërisë, *100 Personalitete Shqiptare të Kulturës Islame Shekullit XIX-XX*, Tiran, ss.183-186.

²⁵ Komuniteti Mysliman i Shqipërisë *100 Personalitete Shqiptare të Kulturës Islame Shekullit XIX-XX*, ss.84-95.

²⁶ Komuniteti Mysliman i Shqipërisë , *100 Personalitete Shqiptare të Kulturës Islame Shekulli XIX -XX*, ss.150-152.; Nathalie Clayer, "The Tijaniyya: Reformism and Islamic Revival in Interwar Albania", 15 Dec 2009, <http://tandfonline.com/doi/full/10.1080/13602000903411382>, (13.12.2017).

teydi. Hafız Sabri Koçi ondan ders almanın yanında esas hocası Muhammed Bekteshi gibi Ticani tarikatına bağlanmıştır.²⁷

1.4. İş Hayatı/ Görev Yerleri

Çeşitli sebeplerden ötürü Koçi'nin iş gücüne katılımı çok erken yaşta başlamıştır. Bir yandan maddi şartları sebebiyle bir ustanın yanında çırak olarak da çalışmış, diğer yandan hocaları tarafından camilere vaizlik yapması için görevlendirilmiştir ve eğitimini tamamlamasının hemen akabinde resmi olarak göreve başlamıştır. Aşağıdaki bölümde haptishaneye girmeden önce sırasıyla bütün görev yerleri ele alınmıştır.

1.4.1. Drisht Camisi

Sabri Koçi'nin resmi olarak göreve başladığı yıl 1937 yılıdır. Kendisi henüz 17 yaşındayken Drisht köyünün camisine tayin edilerek çalışma hayatına ilk adımlarını atmıştır.

Drisht köyündeki görevimi çok büyük bir heyecanla üstlendim diyor Sabri. Oradaki insanlara dini öğretme düşüncesi beni çok heyecanlandırıyor, mutlu ediyordu.²⁸

Görüldüğü üzere görevlendirilmesinden ötürü büyük sevinç yaşayan Koçi, yaşına rağmen büyük bir sorumluluk duygusuyla ve ciddiyetle işe koyulmuştur. Kendisi köy halkıyla güzel bir iletişim içerisinde olmuş, saygılarını kazanmayı başarmış ve onlar tarafından çokça itibar görmüştür. Drisht köyündeki görevi 1939 yılına kadar devam etmiştir.

1.4.2. Luguçesme/ Çukurçesme³⁰ Camisi

Drisht camisinden sonra, Sabri, 1939 yılında, İşkodra'nın küçük Çukurçesme mahallesinin camisine tayin edilmiştir. Bu camide göreve başlaması pek çok problemle uğraşmasını gerektirmiştir. Nitekim cami çok eski ve ciddi onarım gerektirecek bir durumda idi. Koçi, cemaatinin de yardımıyla bizzat ilgilenmiş ve yoğun bir şekilde çalışarak camiye yeni bir yüz kazandırmayı başarmıştır.

²⁷ Arsida Velija, Hacı Fejzi Zaganjori ile mülakattan, 16.03.2017.

²⁸ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë* s.18.

³⁰ Türkçe kaynaklarda, sözü geçen mahallenin adı Çukurçesme olarak geçmektedir. Bknz. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk, Shqipëria ne Dokumentet Arkivale Osmane*, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 97, s.85.

İbrahim Hulusi Koçi'yle tanışmasını şu şekilde dile getirmektedir:

Ben Sabri'yi ilk defa Çukurçeşme mahallesinin camisinde tanıdım. İlk geldiğinde cami yıkık döküktü. Kendisi bütün gücüyle caminin onarma işine girişti ve bizle aynı tempoda çalıştı. Hiçbir zaman yorulmaz oturup dinlenmezdi.³¹

Her zaman şunu dile getirmekte fayda var ki Sabri çalıştığı her yerde görev gereği dışında da çabasını ortaya koymuştur. Kendisinin sadece ilmi yönü değil, her alandaki gayretini, sağlam kişiliği, duruşu, işinde titizliği ve istikrarlı oluşu insanların saygısını kazandırmış, onları da harekete geçirmeyi sağlamıştı. Mahalle halkı, onun fetvalarını önemseydiği gibi diğer sosyal ve ailevi konularda da danışmış sözüne itibar göstermişlerdi. Oradaki görevi bir yıl sürmüştür.

1.4.3. Xhamia e Bardhe (Beyaz Cami)

Çukurçeşme camisinden sonra Sabri, 1940 yılında, Perash mahallesinde bulunan Xhamia e Bardhe'da (Beyaz Cami) müezzin olarak görevine başlamıştır. Perash mahallesinin camisi şehrin en çok kullanılan camilerinden biri olmakla beraber, Çukurçeşme mahallesinden çok uzak mesafede olmayıp, Sabri için güzel ve merkezi bir görev yeri teşkil etmiştir. Caminin mevcut imamı Hafız Shefqet Boriqi çok yaşlı olduğundan dolayı, zaman zaman caminin sadece müezzinlik ihtiyacını karşılamakla sınırlı kalmayıp imamlık da yapmıştır. Hafız Shefqet Boriqi ile Sabri arasında karşılıklı bir saygı mevcuttu ve kendisinin engin tecrübelerinden bir yana, ilminden ve kütüphanesinden de çokça faydalanmıştır. Beyaz camideki görevi esnasında, Sabri'nin daha fazla insanla tanışma fırsatı olmuştur ve çok güzel ilişkiler kurarak görevine devam etmiştir. Kendisi halk tarafından artık daha fazla tanınmış ve daha yoğun bir şekilde ilgi odağı halinde gelmeye başlamıştı. Oradaki görevi 2 yıl sürmüştür.

1.4.4. Paçram Camisi

1942 yılında Sabri, şehirden Paçram köyü camisine tayin edilmiştir. Mevcut köy şartları, kaldığı evin bir odadan ibaret oluşu, kadro eksikliği ve bütün diğer zorluklara rağmen, Koçi'nin çok yoğun çalıştığı bilinmektedir. Kendisinin hiç bir zaman herhangi bir

³¹ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë* s.23.

şikayet dile getirmeden, ayırım yapmadan iyilik dolu yaklaşımları onun köy halkı tarafından benimsenmesini sağlamıştı ve ona karşı teveccüh çok büyüktü.

Sabri, köy ya da şehir, küçük ya da büyük, eğitilmiş ya da eğitimsiz demeden herkese aynı davranır, hiçbir zaman kırıcı olabilecek herhangi bir harekette bulunmaz, başkalarını üzecek dil kullanmazdı. Ondan dolayıdır ki gittiği en uzak ve en küçük köy, kasabalarda bile herkes tarafından çok seviliyordu.³²

Köylü ile aralarında karşılıklı bir saygı ve sevgi ilişkisinin mevcut olması onun bir din görevlisi olarak en güzel şekilde amaçlarını hasıl etmesini sağlamıştır. Oradaki görevi 1 yıl sürmüştür.³³

1.4.5. Dudas Camisi

Sabri, bir yıl Paçram köyü camisinde görev yaptıktan sonra, 1943 yılında, tekrar şehirdeki Dudas mahallesinin camisine tayin edilmiştir. Kendisi, her yerde olduğu gibi orada da çok kısa bir süre içerisinde insanlarla çok güzel bir iletişim kurmuş, saygılarını kazanmayı başarmıştır.

Hafız Sabri'nin hitabeti çok güçlüydü. Dolayısıyla, gittiği her yerde vaaz ve sohbetlerinde çok sayıda insan toplanıyordu. Şehrin diğer camilerinde cemaat sayısı çok fazla değilken, Hafız Sabri'nin vaaz verdiği cami her defasında dolup taşardı. Herkes onu sever, saygı duyardı.³⁴

Dudas camisinde görev yaptığı yıllar, Komünist Parti'nin iktidara geldiği ilk yıllardı. Mevcut iktidar dinlere karşı henüz keskin bir tavır takınmamasına rağmen, din karşıtı propaganda daha yaygın bir hal başlamış ve Sabri yoğun çabaları sayesinde halk arasında ün kazanmış biri olduğundan dolayı, bu propagandanın uzantıları onu etkilemeye başlamıştı. Ona rağmen, çalışmaları aynı istikrarla devam etmekteydi ve yaptığı faaliyetlerin birçoğu bu camide görevini sürdürdüğü sürece vuku bulmuştur.

Öncelikle şunu belirtmekte fayda var ki Koçi'nin duruşu cemaat için çok güzel bir örnek teşkil etmekteydi. Kendisi kılık kıyafetine dikkat eden, davranışı, hal ve hareketleri güzel bir mümindir. Cemaatle, özellikle gençlerle birebir ilgilenmesi bakımından onları hem

³² Arsida Velija, Hacı Fejzi Zaganjori ile mülakattan, 16.03.2017.

³³ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.20.

³⁴ Arsida Velija, Hacı Fejzi Zaganjori ile mülakattan, 16.03.2017.

ilmi hem de sağlıklı birer birey olarak yetişmeleri için teşvik etmekteydi. Onun kadınların dini eğitimi konusunda yaptığı çalışmalar da bu faaliyetlerinin bir parçası niteliğindedir. Mevcut Arnavutluk'un toplumsal yapısında kadınlar cami faaliyetlerine çok fazla katılım gösteremiyorken, Sabri'nin onları dahil etmesi uygulamalı olarak toplumsal yapıda yenilikçi bir tavır ortaya koyduğuna işaret eder.³⁵

Bu camideki faaliyetleri arasında kayıtlara geçen bir diğer önemli husus Koçi'nin Arapça duaları halkın ana diline tercüme ederek aktarması ve vaaz faaliyetlerine Arnavutça ifadelerle çokça yer vermesidir. Böylelikle dinin toplumsal boyuta indirgenmesini sağladığı düşünülebilir.

Onun ortaya koyduğu bütün faaliyetler toplumun yararına olmasına rağmen, ülke siyasal olarak dinlere karşı oldukça zıt bir tavırla yaklaşmaktaydı. Bunun neticesinde yapılan bu faaliyetler karşı taraftan bir o kadar olumsuz bir biçimde değerlendirmeye alınmış ve çeşitli baskılar başlamıştır.

1945 yıllarında, dine karşı olan tepki çoğalmaya başlamıştı diyor Sabri. Naçizane ben, camide sık sık farklı programlar düzenleyip insanları bir arada tutmaya çalışırdım. Çocuklara, büyüklere ve kadınlara Kuran-ı Kerim, hadis ve din dersleri düzenlemiştim ve programlı bir şekilde her gün çalışırdık. Aynı zamanda, kutlu gecelerde ve Bayram gecelerinde halkla beraber sabahlara kadar ibadet ederdik. O dönem, bana karşı herhangi bir alenen suçlama olmamıştı, nitekim, din henüz resmen yasaklanmamıştı fakat sürekli kontrole gelinir, rapor alınırdı.³⁶

Ancak 1946 yılında yürürlüğe giren yeni anayasayla din karşıtı yaptırımlar resmi bir hal almaya başlamıştır ve Koçi'nin yaptığı bütün faaliyetler aleyhine kullanılmıştır. Sabri'nin Dudas camisindeki görevi 9 yıl sürmüştür.

1.4.6. Rus Camisi

1952 yılında, Dudas camisinden sonra, Sabri, İşkodra'nın bir başka mahallesinde bulunan Rus camisine tayin edilmiştir. Kendisi, orada da aynı performansı ortaya koyarak çeşitli faaliyetlere imzasını atmıştır. İlmi, takvası, çalışma azmi ve insanlarla kurduğu ileti-

³⁵ Arsida Velija, Hacı Fejzi Zaganjori ile mülakattan, 16.03.2017.

³⁶ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.21.

şim herkes tarafından itibar görmesini sağlamıştır. Bununla eşzamanlı olarak devletin aynı yıllar içerisinde dinlere karşı yaptırımlarının arttırdığı gözden kaçmamaktadır.

Devlet memurları sürekli kontrole gelirlerdi diyor kendisi. Bir keresinde İşkodra Komünist Parti genel sekreteri yanıma gelir, din ile gençlerin beyinlerini uyuşturduğumu ve onları gericiliğe doğru ittiğimi iddia etmişti. Kendileri, sürekli benim çok tehlikeli bir unsur olduğumu söyleyip, çeşitli baskılara maruz bırakırlardı. Bu beni hiçbir zaman etkilemiyordu nitekim gittiğim yolun doğruluğundan emindim ve bir o kadar emin adımlarla ilerlemeyi hedeflemiştim.³⁷

Artık sistematik bir şekilde bütün ifade özgürlüğünün yolları kapatılmaya yüz tutmuştu ve buna karşı muhtemel çıkabilecek her unsur direnci hat safhaya ulaşmadan yok edilmeliydi. Böylece, doğru orantılı bir biçimde şehrin uleması baskılara maruz kalıyor, gençler kışkırtılıyordu. Sabri, önemli bir isim olarak bu baskılara daha yoğun bir şekilde maruz kalmasına rağmen görevinde herhangi bir ihmal göstermemiştir. Aynı şekilde çalışmalarına ve faaliyetlerine devam etmiştir. Rus camisindeki görevi iki yıl sürmüştür.

1.4.7. Kruja Camisi

Baskıların bir devamı niteliğinde, Rus camisindeki görevi sonlandırıldıktan sonra, 1954 yılında, Koçi Müftü yardımcısı olarak Arnavutluk'un tarihi, lakin küçük ve çoğunluk nüfusu yaşlı olan Kruja şehrine tayin edilmiştir.

Oraya tayin edilmem bir çeşit sürgündü. Kruja çok küçük bir şehirdi ve muhatap olduğum insanların çoğu yaşlıydı. Ayriyeten, maddi durumları da beni çok fazla zorluyordu. 6 çocuğum vardı ve onları yanıma almam imkansız olduğu gibi, kendim de sürekli gidip gelemiyordum.³⁸

1951 yılından itibaren, din adamlarının maaşları hükümetin sorumluluğundan çıkmış bulunmaktaydı, dolayısıyla onlara verilen maaş miktarı çok düşük olduğundan temel ihtiyaçlarını bile karşılama konusunda yetersiz kalmaktaydı. Bu, Sabri'nin yaşam şartlarını zorlamak dışında, çalışma yoğunluğunu hiçbir zaman olumsuz yönde etkilememiştir. Kendisi oraya hemen gitmesinin ardından çalışmalara başlamış ve halkla tanışmanın sonucunda saygılarını kazanmakla beraber, onlar tarafından çokça sevilen bir isim haline gelmiştir.

³⁷ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.26.

³⁸ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.27.

Toplumsal yapıya önem veren Koçi, şehirdeki halkın çoğunlukla Bektâşi olmasına rağmen, vaazlarında herkesin öncelikle İslam'ın ana çerçevesi etrafında toplanması gerektiğini vurgulayarak bu mezhepsel ayrımı ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda meydana gelen değişimler toplumsal hayatta olumlu etkiler meydana getirmiştir.

Kruja'dan İsa Rama Sabri'yi şu şekilde hatırlamaktadır:

Sabri'nin yoğun ve istikrarlı çalışmasıyla, camideki cemaat, özellikle de genç sayısı çoğalmaya başlamıştı. Şehirdeki çoğu kişi Bektâşiydi. Ona rağmen, Sabri ayırım yapmaksızın herkesle tek tek ilgilenerek, ilk olarak dinin temel vazifelerini, sonrasında da tarikat vazifelerini yerine getirilmesi gerektiğini öğretmişti.

Bir keresinde, mevlid münasebetiyle organize edilen programa dönemin mevcut Bektâşi lideri de Sabri'nin daveti üzerine katılım göstermişti. Oluşturulan bu birlik, insanlar tarafından çok değer gördü. Sabri, bize en çok din kardeşliğinin ne kadar önemli olduğunu öğretmişti ve çok yoğun bir şekilde çalışarak aramızdaki birlik beraberliğimizin artmasına vesile olmuştu.

Kendisi, dinine çok saygılı, görevine çok düşkün bir insan olarak duruşuyla ve şahsiyetiyle çok büyük etki yaratmıştı. Gerçek bir mümin, örnek bir şahsiyetti. Komünist rejimi destekleyenler hariç, herkes onu çok seviyordu. Kruja'ya getirilmesinin asıl sebebi onu cemaatinden uzak tutmaktı fakat, başaramadılar çünkü o, gittiği her yere hayat kazandırıyor. ³⁹

Şehirde çok olumlu değişimlere yol açarak ve şehrin halkında çok güzel etkiler bırakarak Sabri'nin Kruja'daki görevi bir yıl sonra nihayet bulmuştur. O sırada, ülkede komünist rejimin din karşıtı propagandası daha şiddetli bir hal almış bulunmaktaydı. Aşamalı bir şekilde 1955 yılına kadar yayınevleri devlet tarafından kapatılmış yahut devletin tekeline alınmıştı. Resmi dini tatil günlerinin sayısı azaltılmıştı. Din adamlarına karşı ve dine karşı çok ciddi propaganda, çeşitli yaptırımlar ve baskılar uygulanmaya başlamıştı.

1.4.8. Tiran'da Vaizlik

Sabri Kruja'daki görevinden sonra, 21.07.1955 tarihinde, merkezi Tiran'da bulunan Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun vaizi olarak görevlendirilmiştir. Yapılan her tayin gibi, bu da amaçsız değildi. Sabri'nin Tiran'da bulunmasını sağlayarak kontrol edilmesi

³⁹ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.26.

hedeflenmekteydi. Böylece, sadece kendileri tarafından belirlenen yerlere gitmesi gerekiyor ve belli kısıtlı bir kitleye ulaşma imkanına sahip olabiliyordu.

Sabri Tiran'da iken görev yaptığı dönemi şu şekilde dile getirmektedir :

Konuşarak insanlara ve devlete zarar getiriyorum gerekçesiyle, çok fazla konuşmamam konusunda baskı yapıyorlardı. Ellerinde propaganda için kullandıkları her türlü aracı olmasına rağmen, beni çok tehlikeli buluyorlardı. Bazen dikkatli olmaya çalışırdım, lakin, hakikati örtmek benim kişiliğime aykırıydı.⁴⁰

Tiran gibi büyük bir şehirde olmasına rağmen, Sabri tekrar insanların saygısını kazanmayı ve hizmetleriyle ün sahibi olmaya başarmıştı. Komünist ideolojiyi yaymak isteyen hükümet bu durumu kontrol edemediğini anladığı için daha sert müdahalelere başlamıştı. Merkezi devlet yapılanmasının ayriyeten Tiran'da olması durumu daha da zorlaştırmaktaydı, nitekim sürekli alenen gözetim altında tutulmaktaydı ve bunun neticesinde bir yıl sonra oradaki görevi sona ermiştir.

1.4.9. Kavaja Camisi

Tiran'daki görevinden sonra, 23.5.1956 tarihi, 543 numaralı kanun gereği Koçi Kavaja şehrine gönderilmiştir.⁴¹Tayin emri aşağıdaki gibiydi:

Sizden devletimizin çıkarlarına karşı gelmeyecek şekilde düşünceler üretmeniz, faaliyetler yapmanız ve devletimize itaatkar bir biçimde davranmanız beklenmektedir.⁴²

Bu şekilde, Sabri eşini ve altı çocuğunu geride bırakarak, tekrar tek başına başka şehre gitmek zorunda kalmıştır. Kavaja, küçük bir şehirdi ve maddi sıkıntılarından ötürü genç nüfusun çoğu çalışmak için yurt dışına gittiğinden, Koçi'nin muhatap olduğu kesim yaşlı nüfustu. Buna rağmen kendisi cemaatle tanıştığı gibi herkes tarafından sevilmiş ve itibar görmüştü. Halkla kısa bir süre içerisinde karşılıklı bir saygı ve sevgi ilişkisi oluşturan Sabri, görev yaptığı şehrin merkez "Ali Hajdar" camisinde çok güzel hizmetler yapmıştır.

Kendisinin çalışmaları arasında, dini kadro yetiştirme amacıyla civar köylerin imamlarıyla birebir ilgilenmesi kayda değer bir öneme sahiptir. Bu bağlamda haftalık ders-

⁴⁰ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.27.

⁴² Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.27.

ler, seminerler ve eğitim faaliyetleri düzenlemesi niteliksel bir gelişim sağlamıştır. Bir diğer önemli husus İşkodra’da olduğu gibi, burada da kadınlara mahsus namaz kılma yerinin açılması, onlara özel dini sohbetler yapması ve eğitim seminerleri düzenlemesiydi. Kavaja şehrinin Müftüsü Xhaferr Shkodra, Sabri’nin orada bulunduğu dönemi şu şekilde hatırlamaktadır:

Geldiği günden itibaren, yorulmadan çaba göstermesi hepimize ilham kaynağı olmuştu. Kendisinin gelmesiyle Kavaja müftülüğünün yüzü değişmişti. O, herkesle özel ilgilenir hiç yorulmazdı. Bütün şehir ve köy imamlarına eğitim kursları açtı ve onlara devamlı bir şekilde ders veriyordu. Şehrin merkez ‘Ali Hajdar’ camisinde kadınlara mahsus bölüm yoktu. Sabri, onu açtırmak için çok uğraştı ve onlara sohbetler de yapıyordu.

Aldığı mütevazı maaşı, ailesinden uzaklığı ve yaşanan bütün zorluklar onun hiçbir zaman işini etkilemezdi, kendisi her şeye rağmen en iyisini yapma gayreti içerisindeydi. Cemaat ile karşılıklı bir sevgi bağı oluşmuştu artık. Ramazan ayında sürekli yanına gider, beraber iftarlarını açarlardı. Sabri, İşkodra’ya, ailesinin yanına gittiği zaman şehir sağır kalmış gibi oluyordu. Elbette tüm bu olanlar rejimin gözünden kaçmazdı. Sürekli sorguya alınırdı fakat bütün bu olanlar onu etkilemezdi. Çok güzel bir insan, örnek bir şahsiyetti. Onun hapse atılması sadece ailesi ve sevenleri için değil, bütün Arnavutluk için büyük bir felaketti.⁴³

Koçi, Kavaja’da görev yaptığı esnada insanlarda ve toplumda ilmi, dini ve sosyal açıdan derin izler bırakmıştır. Şartların zorlukları onu hiçbir zaman etkilememiş, çok güzel adımlar atmaya başarmıştır. Görevini ifa ettiği sürece aynı zamanda saygıdeğer müderris ve Arnavutluk’un eğitim konusunda en büyük isimlerinden Hafız Ali Korça ile tanışma ve onun engin ilminden ve tecrübelerinden faydalanma fırsatını bulmuştur.⁴⁴ Sabri Kavaja’dan çok güzel hatıralarla ayrılmış, her zaman en içten duygularıyla hatırlamıştır.

1.4.10. Rus Camisi’ne Dönüş

İşkodra cemaatinin yoğun talebinin ardından Sabri tekrar İşkodra Rus camisine tayin edilmiştir. Maddi açısından birtakım zorlukları yaşaması ayrıca ailesini etkilemişti ve onun geri dönmesini zorunlu kılmıştı. Aynı zamanda, ülkede din karşıtı propaganda had safhaya ulaşmış ve artık dini yapılar açık bir şekilde hedef alınmaya başlamıştı.

⁴³ <https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=2613s>, (20.05.2018).

⁴⁴ Hafız Sabri Koçi’nin Hafız Ali Korça ile alakalı konuşması, <https://www.youtube.com/watch?v=9cNloKaJyQM>, (13.05.2017).

Bir keresinde, vaaz esnasında devlet yetkililerinden iki kişi geçerken kalabalığı gördükten sonra, - Görüyor musun nasıl örgütlemiş gençleri. Kendisine çekerek gericiliğe itiyor. Bu tehlikeyi ortadan kaldırmamız şart...demelerine şehit oldum diye aktarıyor Zaganjori. Sabri'nin çalışmaları onları oldukça rahatsız ediyordu.⁴⁵

Devlet yetkilileri tarafından sürekli gözetim altında tutulmasıyla beraber, zaman zaman çeşitli baskılara da maruz bırakılırdı. Hatta öyle ki emniyete çağırılıp, din karşıtı tebliğ yapması için baskı kurulurdu. Rus camisi, hapse girmeden önce görev yaptığı son cami olmuştu.

2. TUTUKLANMA EMRİ VE HAPİS CEZASI

Görevlerini ifa ettiği süredeki çeşitli baskıların sonucunda Sabri, 6 Haziran 1966 tarihinde, İşkodra'nın birkaç diğer hocalarıyla eşzamanlı olarak tutuklanmıştır. Aynı zamanda psikolojik baskı kurarak toplum tarafından meydana gelebilecek her türlü muhtemel ayaklanmanın önünü kesmek ve o zamana kadar yapılan her türlü din karşıtı propagandanın ciddiyetinin farkına varmalarını sağlamak adına tutuklanması normal şartlar altında değil, cuma namazı sonrası vuku bulmuştur. Tutuklanma emrinin ardından şehirde ilk kapanan camii onun imamlık yaptığı Rus mahallesinin camisi olmuştu. Fejzi Zaganjori durumu şu şekilde anlatmaktadır:

Sabri'nin hapse atılmasıyla cemaat büyük bir dağılma yaşamıştı. Herkes üzüntü içerisinde ne yapacağını bilmiyordu ki akabinde cami de kapandı. Bu, hepimiz için büyük bir felaketti ve toparlanmamız çok uzun sürdü.⁴⁶

Koçi ülkesine ihanetle yargılanmıştı. Kanunen yurt dışına çıkmanın yasak olduğu bir dönemde, gençlere bu konuda rehberlik yapmakla suçlanmıştı.⁴⁷ Aynı zamanda, insanları mevcut yönetime karşı kışkırtması ve belirli günlerde halkı geç saatlere kadar camide meşgul ederek, kendilerini işten alıkoyması, Dolayısıyla, devlete karşı ekonomik sabotaj yapmasıyla suçlanmıştır. Suçlamalar sağlam mantık ürünü olmadığı gibi herhangi bir temele dayanmamasına rağmen değerlendirmeye alınmış, ona göre yargılanmıştır.

Duruşma öncesi, Sabri, yaşadığı bir olayı şu şekilde anlatmaktadır:

⁴⁵ Arsida Velija, Hacı Fejzi Zaganjori ile mülakattan, 16.03.2017.

⁴⁶ Arsida Velija, Hacı Fejzi Zaganjori ile mülakattan, 16.03.2017.

⁴⁷ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.35.

Duruşmaya çıkmadan önce cübbemi giymemi istediler. İşlediğim her suç, bu ülkenin bir vatandaşı olarak çekmeye hazırım, lakin, din adamı olarak değil diyerek itiraz ettim, nitekim, din adamı kıyafetiyle duruşmaya çıkarırsam, dini temsil eden herkesin cezalanacağı anlamına gelecekti. Din özgürlüğü insan haklarının en temel özgürlüğüdür ve ben bunun kısıtlamasını katiyen kabul edemezdim. Ona rağmen, kimse benim itirazımı kabul etmedi ve o şekilde yargılandım. Savunma için avukat tahsis etmek istediler, fakat ben kabul etmedim. Kendim savunma yapabilecek durumdaydım. Yine de, kendileri için çalışsan bir avukat getirdiler.⁴⁸

İddianame, suçlamalar, hakimin soruları, kanıtlar hatta cezası bile önceden belirlenmiş duruşma hoparlör yardımıyla bütün halka duyurulmaktaydı ve neticede Sabri, 10 Eylül 1966 tarihinde, 34. Numaralı ceza kanununa göre mahkemenin genel kararıyla aşağıdaki gerekçelerle suçlu ilan edildi :

- I. Ülkesine karşı yaptığı ekonomik sabotaj nedeniyle 18 yıl hapis cezası istemi,
- II. Yurt dışına kaçmak üzere bulunduğu ve devlete karşı ihanet nedeniyle 16 yıl hapis cezası istemi,
- III. Devlete karşı ajitasyon ve propaganda nedeniyle 10 yıl hapis cezası istemi.

Sonuç itibariyle toplam 22 yıl hapis cezası, bütün mal varlığına devlet tarafından el konulması ve 5 yıl oy kullanmama cezasına çarptırıldı. 1966- 1967 yılları dine karşı olan yaptırımların en uç noktasına ulaştığı yıllardır. Sabri'yle beraber aynı dönem içerisinde birçok din adamı hapse atıldı, sürgün edildi yahut öldürüldü. Ayrıca, toplumun kültürel menşei buna müsaade etmese de, artık Arnavutluk hükümeti din ideolojisi olarak resmi bir şekilde ateizmi belirlemiş ve bu konudaki net tavırları korkutucu sonuçlar doğurmaya başlamıştı.

2.1. Hapis Dönemi

Komünist rejiminin hapishaneleri, yoğun bir psikolojik şiddetin uygulandığı yerler olarak kaydedilmelerine ek olarak, mahkumların sürekli çalıştırıldığı birer toplama kampıydı. Aynı şekilde; şehirlerde fabrikalar, yollar yahut ağır işler yapılması gerektiğinde, hapishanelerdeki mahkumlar çalıştırılmak üzere gönderilmekteydi. İlk başta, Koçi'nin kaldığı kamp, Fushe-Kruja'daki kamptı. Sonrasında en tehlikeli mahkumların bulunduğu, en zor şartları barındıran Spaç kampına nakledilmiştir. Kendisi hapiste olduğu süre boyunca, ço-

⁴⁸ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.37.

gunlukla daha henüz genç yaştaiken öğrendiği tesisat işiyle uğraşmıştır. Ayriyeten, diğer mahkûmlar gibi başka işlerde de çalıştırılmıştır. Bu dönem incelendiğinde, dikkat çeken önemli bir husus Koçi'nin ağır şartlarda bir yaşam sürdürmüş olmasına ve sürekli gözetim altında bulunmasına rağmen İslami eğitim anlamında çevresine öncülük yapmış olmasıdır. Aşağıdaki cümleler onun mütevekkil yapısını göstermektedir :

Allah olayların bu şekilde gelişmesini istemiş, bana da O'nun kulu olarak teslim olmak düşer. Kimseden ne af diledim, ne de yardım istedim. Ben doğru olan dışında başka bir şey yapmamıştım. Allah beni o şekilde imtihan etmek istedi, bende O'na dayandım ve sadece O'ndan gelen yardıma razıydım.⁴⁹

Koçi'nin rejim karşıtlığına rağmen faaliyetlerine devam etmesi pek çok kişinin saygısını kazanmasına vesile olmuştur. Aynı dönemde Spaç kampında Koçi ile birlikte kalan bir kişi bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

Biz ona bakar, ondan güç alırdık. Kendisinin ibadetlere riayetini görmek hepimize güç veriyordu. Onun istikrarı sayesinde bir gün çıkacağımızı ve tekrar dinimizi rahat bir şekilde yaşayacağımızı inanmaya başlamıştık.⁵⁰

Kendisi ise,dönemin hapisanedeki ibadet imkanlarından şu şekilde bahsetmektedir:

Sürekli, muhafızlar tarafından gözetim altında tutuluyorduk. Herhangi bir din belirtisi katiyen yasaktı. Kendim tadilat işleriyle uğraştığım için, tuvaletlerin yanında çalışmaktaydım ve temizlik malzemelerini koymak üzere kullandığım bir oda vardı. Namazımı orada kılardım. Ramazan ayı boyunca ise, sadece akşam yemekhaneye gider, bir parça ekmek alır, cebime koyardım. Ekmek genellikle 800 gramdı. Bir kere, yemekhanede tamir işi yaptığım sırada, tepsilere domuz yağı sürüldüğünü görmüştüm. O günden sonra, ekmeğin tavaya değdiği kısmı keserek yedim ve bu şartlar altında hapisanede tam 20 Ramazan ayı geçirdim.⁵¹

Koçi'yi yakından tanıyan ve onunla aynı dönem içerisinde cezaya çarptılan Hıristiyan lideri Dom Nikolla Mazreku'nun sözleri kayda değer bir öneme sahiptir :

Hafız Sabri'yle ilk olarak Reys endüstri kampında, inşaat işinde çalıştığımızda tanışmıştık. Kendisi doğru sözlü bir insandı. Az konuşur, kimseye

⁴⁹ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë* s.46.

⁵⁰ Arsida Velija, Muhammet Velija ile mülakattan, 25.12.2015.

⁵¹ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë* s.47.

sert bir üslupla yaklaşmazdı. Bazen çok ince esprileri oluyordu, fakat, hiçbir zaman başkasını rahatsız edecek şekilde değildi. Etrafımızda sürekli işpiyonculuk yapan insanlar olmasına rağmen, günde beş defa namazını kaçırmazdı. Onu örnek alan birkaç kişi daha vardı.

Kamplarda en büyük sıkıntı içme ve çamaşır yıkama suyuydu. Bazen onu dağda suyun yönünü değiştirip kampa kadar ulaşmasını sağlayabilmek için demirlerle su yolu yapmaya çalıştığını görür yardım ederdik. Böylece herkese hizmeti dokunurdu. Onunla çok iyi bir iletişimimiz vardı.⁵²

Hıristiyan dininin önde gelen isimlerinden Dom Simon Jubani ise Koçi'yi şöyle anlatmaktadır :

Hafız Sabri ayriyeten tadilat elektrik işleriyle ilgilenirdi. Hepimizin dikkatini çeken işinde titizliği vardı. Hiçbir zaman hiçbir şeyi ihmal etmez, en ufak ayrıntısına kadar dikkat ederdi. Ceza, sanki komünist rejimden değil, bizzat Tanrı'dan gelmiş gibi en ufak bir şikayette bulunmadan hayatına devam ediyordu. Bir defasında, çalıştırılmak üzere gönderildiğimiz bir yere, mahkumların sayısı yüksek olduğundan dolayı dağda unutuldu. Kaçma fırsatı varken, hapse kendi ayaklarıyla geri gelmişti.⁵³ Onunla çok fazla oturup sohbet etmişliğimiz var. Hepimizin ortak bir gayemiz vardı; ülkedeki her bir bireyin özgürlüğüne kavuşmalıydı. Bu uğurda çekilmesi gereken ceza varsa, biz onu çekmeye hazırдық. Yardıma muhtaç olan herkese elimizdeki bütün imkanlarımızla yardımcı olduk. Beraber birbirimizin bayramlarını kutlar, çokça ziyaretlerine giderdik.⁵⁴

1994 yılında, "Ülkeyi Birleştiren Cadde" adlı yazısında, *Republika* gazetesi Spaç kampından şu şekilde bahsetmiştir:

Kampta 80cm'den geniş olmayan, dar bir cadde vardı. Onun bir yanından Hafız Sabri Koçi, Tafil Tafa, Ruzhdi Borici, Faik Hoxha, Shefqet Alla gibi İslam dini liderleri, öbür yandan ise Pader Zef Pellumbi, Dom Ernest Troshani, Dom Mark Hası gibi Hıristiyan dini otoriteleri. Ramazan ayı boyunca manzara her zaman aynıydı; bir taraftan oruç tutan Müslümanlar, diğer taraftan onları korumaya hazır, yüksek bir dayanışma içerisinde bulunan diğer din mensupları, yahut tam tersi. Belirli dini günlerde her zaman iki taraf birbirinin ziyaretine gider, birbirinin bayramını kutlardı.⁵⁵

⁵² Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë* s.40.

⁵³ Agron Tufa da kendisiyle yaptığım mülakatta da aynı olaydan bahsetmektedir.

⁵⁴ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë* s.41.

⁵⁵ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë* s.42.

Din ayrımı yapmaksızın mahkumlar arasında oluşan bağın aynı zamanda komünist rejime karşı geliştirilen bir tepki olduğu değerlendirilebilir. Rejimin uygulamalarının farklı dinlere mensup oldukları halde, mahkumlar arasında dayanışma ve etkileşimin canlı tutulmasını olumlu yönde etkilediği ve bu mahkumları ortak bir hedef etrafında örgütlediği ifade edilebilir. Öyle ki bu mahkumların pek çoğunun hapisten çıktıktan sonra hepsi farklı alanlarda olsa da komünist rejimin kalıntılarını yok ederek insanlara din ve ibadet özgürlüğünün sağlanmasına yönelik yoğun ve istikrarlı bir biçimde mücadelelerini devam ettirdikleri bilinmektedir.

Bu döneme yönelik bir başka önemli husus mahkumların aileleridir. Yukarıda da aktarıldığı üzere, mahkumların rejimle mücadele pratikleri bir yana, aileler de bir başka mücadele deneyimi geçirmişlerdir. Din propagandası suçuyla hapse atılan kişilerin ailelerindeki fertler de gözetim altında tutulmuş, istihdam ve eğitim hayatına katılımlarında kesintiler yaşamışlardır. Ayrıca ailelerin mahkumlarla görüşme sürelerinin de kısıtlı olduğu bilinmektedir. Ayda bir kereliğine mahsus olan görüşme izinleri ancak mahkum aileleri sıkı birkaç kontrolden geçirildikten sonra mümkün olabiliyordu. Koçi genellikle annesi ve eşi tarafından ziyaret edilmekle birlikte, bazen de çocukları tarafından ziyaret edilmiştir. Koçi'nin oğlu bir röportajda bu ziyaretlerinde babasının "çok güçlü durduğunu" dile getirmektedir. Ancak, ayrıldıktan sonra Sabri'nin kendine gelmesi günler almaktadır. Hapse girdikten yaklaşık bir yıl sonra Sabri'nin annesi vefat eder ve Naime Hanım⁵⁶ 20 yıl boyunca çocuklarına hem annelik hem babalık yapar.

Koçi hapiste kaldığı dönemde fikirlerini bir kitaba dönüştürmeyi düşünmüştür fakat bu çabası çeşitli kontroller neticesinde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu sebeple Koçi'nin hapisane hayatına dair elinde küçük bir defter kalmıştır. (Bkz. EK IV)

2.2. Hapisten Sonra Özel/ Ailevi Hayatı

20 yıl 10 ay 18 günden sonra, 22 Ekim 1986 tarihinde, Koçi serbest bırakılmıştır. Henüz komünist rejim devam ettiğinden, hapisane sonrası hayatında yeniden tutuklanma ihtimalinin etkili olduğu bir bilinçle gündelik hayatına devam etmekteydi. Şu ifadeler bu dönemdeki zihinsel dünyasını ifşa eden güzel örnekler olarak görülebilir:

⁵⁶ Sabri'nin hanımı.

Serbest bırakılmanın hiçbir garantisi yoktu diyor kendisi. Bazı mahkumlar tam çıkacak olurlardı ki yeniden yargılanıp, geri gelirlerdi...⁵⁷ İnsanlar babamın çıktığını duyduğu gibi yığın yığın bizim eve görmeye gelirlerdi. Herkesin mutluluğunu ve heyecanını anlatmak imkansız. O esnada, komşular devletin bizi gözlemlmeleri için baskı kurduklarını söylüyor, kendileri dikkat ettikleri gibi bizim de dikkat etmemiz gerektiği noktasında hassas davranıyorlardı. Her an her şey olabilirdi.⁵⁸

2.3. Hapisten Sonra İş Hayatı/ Hizmetleri

Koçi, küçük yaşlardan itibaren babasını kaybetmesiyle ailesinin sorumluluğunu yüklenmiştir. Bunun da Koçi'nin aktivist ve mücadeleci karakterinde önemli bir gösterge olduğu söylenebilir. Hapishaneden çıktığı sırada yaş ve fiziksel olarak güçsüz düşmesi beklenirken, Koçi'nin hayatı tam tersi bir minvalde kendini göstermiştir. Hapishane sonrasında aktivist ve mücadeleci karakteri daha fazla ön plana çıkmıştır. Aşağıdaki bölümler bu dönemi sırasıyla izah edecektir.

2.3.1. Komünizmden Sonra İlk Cami Açılışı

Komünizmden sonra Arnavutluk'ta ilk cami 16 Kasım 1990 tarihinde açılmıştır. Bu, Arnavutluk için tarihi bir kırılma noktası niteliğindedir. Zira Koçi etkisiyle dini yapıların yeniden canlandırılmasının başlangıcı olarak görülebilir. Bu cami açılışının hemen öncesinde Koçi, güvenlik güçleri tarafından sorguya alınmak suretiyle güvenlik soruşturmasına tabi tutulmuştur. Fakat Koçi'nin bu tutuklanmaya yönelik radikal bir toplumsal tepkinin oluşması taraftarı olmadığı şu ifadelerinden anlaşılabilir:

Benim artık kaybedecek hiçbir şeyim yoktuama ülkenin kazanması gereken çok şey vardı. Halkın ve gençlerin desteği, beni yıllardır zulme maruz bırakan kişilere karşı güçlü hissetmemi ve dirayetle ayakta durmamı sağlamıştı.⁵⁹

Pellumb Sakü, Biçe Myftia, Agron Dobra, Abdulla Myftia, Eljas Pateriku, Mit'hat Myftia, Gani Kryeziu, Faik Zaganjori, Mevaïd Tresi, Qamil Nikshiqi, Mynir Loku, İbrahim

⁵⁷ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.45.

⁵⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=1264s>, (15.05.2018).

⁵⁹ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.56.

Bilalı, Ferid Lluja, Rasim Sokoli, Halil Veli Dani, Abedin Qallimi, Ferid Hajdari, Rauf Karakaçı ve diğer başka isimlere yol göstererek Kurşunlu caminin açılışında birleştirici bir tavırla olaylara yön vermeye çalışmıştır.⁶⁰ Bu durumu izah etmesi açısından şu ifadeleri dikkate değerdir:

Artık hiçbirimizde bu konuyla alakalı herhangi bir korku kalmamıştı. Komünizmin henüz tamamıyla yok olmamasına rağmen, biz caminin açılışına baş koymuştuk ve düşündüğümüz tek şey o günü kazasız belasız atlattık.⁶¹

Cami açılış gününde ise Koçi'nin bir birey olarak siyasal arenada AEP'nin antagonistik bir ilişkiye girdiği dini gerçeklik ile yüzleşmesi ise aşağıdaki gibi ifade edilmiştir.

16 Kasım 1990 hayatımın en mutlu günüydü. O gün, kendimi yeniden doğmuş gibi hissettim. Daha camiye yaklaşmadan insan kalabalığını görmeniz mümkündü. Kaleye kadar uzanan bir sıra vardı ve adım atmak bile çok zordu. Herkes, tekbirler getirerek çok özel bir mutlulukla etrafımızı kuşatmıştı. Gönlümde inanılmaz heyecan ve mutluluk coşuyorken, diğer yandan herhangi bir sorun yaşamadan günü atlatalım diye dua ediyordum. Etrafta çok sayıda polis de vardı ve en ufak bir hatada müdahale etmeye hazır bir vaziyette bekliyordular. İnsanların sayısı 55 bine yakındı. Gözlerime inanmıyordum. En son tribüne çıktım. O kadar heyecanlanmışım ki birkaç dakika sadece durup izledim ve heyecanımın geçmesini bekledim. Sonrasında kısa bir konuşma yaptım. O gün, oradan sağ çıkmasam bile o anların heyecanı ve mutluluğu bana yeterdi.⁶²

Yukarıdaki alıntılardan anlaşılacağı üzere, Koçi, Arnavutluk'un o dönemindeki gibi karşılıklı gerilimlerle tanımlanan değil aynı olmaklığı ile pekiştirilen bir dini kimlik ile yeniden tanışır. Bu sebeple caminin açılışı siyasal ve kültürel olarak anlamlı bir adımdır. Bu dini kimliğin temsililerinin Koçi'nin cami konuşma metninde ifşa olduğu söylenebilir:

Değerli mümin kardeşlerim. Benim için, bu günü yaşamam yeniden hayata dönmem demek. Karşımda yıllardır Allah ve Peygamber sevgisinden yanıp tutuşan gönüller görmekteyim. Yıllardır, dinimizden, inançlarımızdan mahrum bırakıldık. İnsanların elinden din özgürlüğünü almak onların ruhunu,

⁶⁰ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.55.

⁶¹ Mithat Myftia mülakatından, <https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=1264s>, (15.05.2018).

⁶² Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.55.

düşüncelerini yok etmeye çalışmak gibidir. Amma ve lakin, iyiye ancak iyilikle karşılık vermek yakışır. Dolayısıyla, biz de asla ve asla Allah'ın nurunu söndüremezler diyerek, onların yaptıklarını Allah'a havale ediyoruz. Bu günlere ulaşmak bizim için çok büyük nimettir. Bu günü yaşamamıza vesile olan, buna hizmet veren ve bu uğurda en ufak hizmeti dokunan herkesi canı gönülden tebrik ediyorum.⁶³

Yukarıdaki metinde yer alan “yeniden hayata dönmem.” “inançlarımızdan mahrum bırakıldık” “Bu günlere ulaşmak bizim için çok büyük nimettir” gibi ifadeler, karşıt kimliğe referans verirken, “mümin kardeşlerim”, “Allah ve Peygamber sevgisinden yanıp tutuşan gönüller” gibi söylemler aynılık üzerinden pekiştirilen bir kimliğin inşası hakkında ipuçları içermektedir. Komünist kimlik tarafından hem tehdit edilen hem de bizzat bu tehdit tarafından yeniden üretilen dindarlık kimliğinde “kardeş” söylemi ve aynı amaçtan dolayı etkilenen insanların olmaklığını vurgulayan “yanıp tutuşan gönüller” gibi ifadeler dikate değerdir. Diğer bir deyişle aynılıktan pekiştirilme formu olan bu konuşmanın dönemin siyasi gerilimine karşıt olarak bir iç kimlik inşa etme girişimi de olduğu söylenebilir. Bu aynılık üzerinden inşa edilen kimlikte sadece Müslüman değil diğer dini kimliklerin de olduğu belirtilmelidir. Tören tutanağında İşkodra Emniyet Müdürü, Dilaver Papara o günü şu şekilde anlatmaktadır:

Resmi tören saat 11’de ajitasyon ve propaganda suçundan yargılanan ve 22 yıl hapis cezasına çarptırılan hocanın konuşmasıyla başladı. Akabinde, cami içerisinde dini ritüeller devam etti ve saat 13 gibi sona erdi. Sabri Koçi konuşmasını yaptığı esnada sessizlik hakimdi. Törene katılan insanlar sıradan değillerdi. Hepsinin görüntüsünden düzgün insanlar oldukları belliydi ve başka dinlerden mensup insanlar da orada bulunmaktaydı.⁶⁴

Kurşunlu camisinin açılışını, o yıldan sonra, sırasıyla İşkodra’nın civar köy camileri, diğer şehir ve köy camilerinin açılış törenleri takip etmiştir.⁶⁵ Sabri bu törenlerin hepsine katılım göstermiştir.

Selim Muça’nın verdiği bir röportajdaki, “Yıllardır hapiste kalmasına rağmen, şahsına münhasır çalışma azmi, ilmi/ fikri gelişmesi ve güçlü hitabet şekli herhangi bir sekteye uğramamıştı. Dolayısıyla ondan sonraki dönemde yaş ve yaşadıklarına rağmen bu kadar

⁶³ <https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=1264s>, (15.05.2018).

⁶⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=1264s>, (15.05.2018)

⁶⁵ Bununla alakalı Ekler kısmında Kronoloji bölümünde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

güçlü görmek bizim için şaşırtıcı olduğu kadar, güç verici olmuştu.”⁶⁶ ifadeleri de dikkate değerdir.

2.3.2. Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun Yeniden Yapılandırılması

Kurşunlu camisinin açılışı Arnavutluk için esas bir adım olmasına rağmen, halkın dine olan ihtiyacını karşılamaya yeterli değildi. Bunu öngören Koçi, zaman kaybetmeden Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun tekrar organize edilmesi için işe konulur ve caminin açılışının akabinde Cuma namazı sonrası olağan toplantı düzenleyerek herkesi bir araya getirir. Bu toplantının en temel ve önemli kararı da bu temel ihtiyaç üzerine şekillenmiş ve neticesinde, merkezi İşkodra'da olmak üzere Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun yeniden kurulma kararı verilmişti.⁶⁷

Alınan kararlar sonucunda, topluluğun kuruluş amacını, genel hedeflerin ve ana programını açıklayan dilekçeler oluşturulmuş ve resmiyet kazanması için mevcut devlet birimlerine gönderilmiştir. Bu dilekçeler, Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun kabul dilekçesi, statüsü ve faaliyet programından oluşmaktadır.

Aynı toplantıda ayrıca 20 kişinin yer alacağı topluluğun yönetim kurulu belirlenmiş ve topluluğun temel statüsü oluşturulmuştur. Bu statü, şu ana maddelerden oluşmuştur :

- I. Arnavutluk Müslüman Topluluğu dini bir topluluktur ve gönüllü kurul üyelerinden oluşturulmuştur.
- II. Yönetim Kurulu diğer şehirlerden gelen temsilcileri de değerlendirmeye alarak Arnavutluk Müslüman Topluluğu tarafından seçilmiştir.
- III. Ana merkezi İşkodra olup, Arnavutluk Cumhuriyeti'nin bütün şehirlerine ulaşip, merkezler açma hedeflerini taşımaktadır.
- IV. Kurul üyeleri istişare neticesi alınan kararlara uyumak durumundadırlar.⁶⁸

Topluluğunun faaliyet programındaki bazı maddeler şu şekilde sıralanmıştır:

⁶⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=2377s>, (23.05.2018).

⁶⁷ Ali M.Basha, “Një shekull në Shërbim të Kombit, *Drita Islame*, 07.02.2012, <http://www.dritaislame.al/nje-shekull-ne-sherbim-te-kombit/>, (18.11.2017).

⁶⁸ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.66.

- I. Topluluk İşkodra dışında başka şehirlerde de merkezler amayı hedeflemektedir.
- II. Topluluk din, ideoloji ayırmaksızın lkenin birlik ve beraberliği için istikrarlı bir biçimde alışmayı hedeflemektedir.
- III. Kadına toplumdaki hak ettiği rol vererek, onun eğitilmesini ve ilerlemesini sağlayacak uygulamalarda bulunmayı hedeflemektedir.
- IV. Halkın eğitim yönünden ilerleme kaydetmesi için çeşitli uygulamalar yapılmasını hedeflemektedir.
- V. Komünizm döneminde yıkılan bütün dini kurumların yeniden inşası için devletten gereken yardım talebinde bulunmasını hedeflemektedir.
- VI. Dini bayramların yılda 6 gün olarak belirlenmesini hedeflemektedir.
- VII. Din usullerine göre cenaze törenleri için merkez açılmasını hedeflemektedir.
- VIII. İşlam takvimi yayınlanmasını hedeflemektedir.
- IX. şehirlerde ve köylerde halkın isteğine binaen yıkılan dini kurumların ve camilerin yeniden inşa edilmesini hedeflemektedir.
- X. Din hizmetleri için kadro yetiştirmek üzere merkezler açılmasını hedeflemektedir.
- XI. Diğer ülkelerle iletişime geçip, kardeş topluluklarla anlaşmalar yapılmasını hedeflemektedir.
- XII. Dini kitaplar ve gazeteler yayınlamasını hedeflemektedir.
- XIII. Dini kadro olarak eğitilmek üzere yurt dışına ğrenci göndermeyi hedeflemektedir.⁶⁹

Topluluğun faaliyet programını incelediğimiz vakit, üç ana hat olarak dini yapıların yeniden inşası, dini yayınlar ve dini kadroların yetiştirilmesi üzerine yoğunlaştığını görmekteyiz. Hapishanelerde olan yahut meçhul bir şekilde öldürülen din adamlarının sayısı çok fazla olduğundan, acil bir şekilde ülkenin bu ihtiyacını karşılamak için kadrolara ihtiyaç olduğu gibi, ibadethane ve insanların yeniden bilinçlendirmesini sağlayacak acil bir şekilde fikri mücadele yapılmasına gerek duyulmuştur. Buna binaen, topluluk, statüsünü ve faaliyet programını oluşturmanın hemen ardından, henüz devletten gelecek onayı bekle-

⁶⁹ Luli ve Dizdari, *Nj Jet n Shrbim t Fes*, s.67.

meden yoğun bir biçimde faaliyetlerini başlatmıştır. 23.1.1991 tarihinde, Arnavutluk Cumhuriyeti'nin Adalet Bakanlığı, nr. 2 Kanununun, 1. maddesi kararınca Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun kuruluşunu onaylamış, 1967 yılında faaliyetlerini kesmek zorunda bırakılan Topluluk yeniden resmiyet kazanmıştır.

Topluluğun yeniden kurulmasıyla bu tarihte resmi onay alması, Hafız Sabri Koçi'nin başkan olarak seçilmesi ve aynı zamanda bir yönetim kurulunun oluşturulması Topluluğun ciddi adımlar atmasına ve resmen sadece ülke içinde değil, ülke dışında da değer görmesine vesile olmuştur. Bu adımlar esnasında her zaman Hafız Sabri Koçi ve onun geniş vizyonu karşımıza çıkmıştır. Kendisi, her şeyin en iyi şekilde nasıl yapılması gerektiğini belirleyerek, sistematik adımlarla ilerlemiş ve Arnavut Müslümanları en güzel olabilecek şekilde organize etmesini bilmiştir.

Yaklaşık iki ay sonra, 02.03.1991 tarihinde, Topluluk, kendi adına devletin resmi makamlarına mühür dilekçesi göndermiş, 13.04.1991 tarihinde mühür izni çıkmış ve resmi bir aşama daha tamamlanmıştır.⁷⁰ Bu şekilde, artık Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun kendine özel resmi mührü olmuştur. Bu, onun resmi olarak tamamıyla kabul edildiğinin göstergesidir.

Topluluk, ülke içindeki faaliyetlerini başlattıktan ve resmi prosedürlerini tamamladıktan sonra, ülke dışında gerçekleştirdiği ilk faaliyetlerinden biri Kosova, Makedonya ve Karadağ'daki kardeş topluluklarla iletişime geçmek olmuştur.⁷¹ Yapılan toplantılar neticesinde, 14 Şubat 1991 tarihinde farklı şehirlerin kurullarının ve Kosova, Makedonya ve Karadağ'daki kardeş toplulukların temsilcilerinin de katılımlarıyla, Tiran, 'Ali Kelmendi' Kültür salonunda Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun resmi bir şekilde organize ettiği ilk geniş toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda, birçok konu arasında, Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun statüsü konuşulmuş ve neticesinde Hafız Sabri Koçi önderliğinde, resmi olarak Sait Ferhati, Ramazan Rysheku, Sali Tivari ve İsmail H. Muça beylerinden oluşan yönetim kurulu seçilmiştir. Bütün üyelerinin oybirliğiyle Hafız Sabri Koçi kurul başkanı olarak seçilmiş ve toplantı önemli gelişmelere imza atılarak sonlandırılmıştır.⁷²

⁷⁰ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.56.

⁷¹ Luli ve Dizdari, *Në Kujtim të Brezave*, s. 634.

⁷² Luli ve Dizdari, *Në Kujtim të Brezave*, s. 637.

Topluluğun yoğun bir biçimde faaliyete geçmesine ve çok önemli gelişmeler sağlanmasına rağmen yine de çok ciddi eksiklikler mevcuttu. Komünizm döneminin verdiği psikolojik yıkıma ek olarak ekonomik açıdan yaşanan bunalım Arnavut Müslüman Topluluğunu da etkilemiştir. Her ne kadar topluluğun bir takım ihtiyaçları devlet tarafından karşılanırsa da bu desteğin yeterli olmadığı bilinmektedir. Prof. Sheuqet Ndroqi bu durumu şu şekilde dile getirmektedir:

Telefon ve yazı makinesi dışında, arabamız yahut bir ofisin gerçek şartlarını taşıyan imkanlarımız yoktu. Yurt dışından ve yurt içinden gelen heyetleri ve ziyaretçileri evde karşılıyor, bütün resmi toplantıları orada gerçekleştiriyorduk.⁷³

Koçi ise bu durumu şu şekilde özetlemektedir:

Gittiğimiz her şehre birer komite kurarak camileri açmaya çalışır, insanlarla görüşmeler yapardık. Oluşturulan komite sonraki adımlar ve faaliyetlerden sorumlu olup, onlarla sürekli iletişim halinde olurduk. Herkes çok duygularını ve topluluğun durumunu çok iyi olmadığını bildikleri için aralarında yardımlar toplamaya çalışırlardı.⁷⁴

Kısıtlı imkanlara rağmen topluluğun faaliyetleri birçok caminin açılmasına katkı sağlamıştır. Sabri, sonraki yıllarda yurt dışında katıldığı toplantılarda, Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun bu konudaki ihtiyaçlarını dile getirerek diğer Müslüman ülkelerden yardım istemiştir. Onun çok yoğun bir şekilde ilgilenmesi, bağlantılar kurması, yorulmadan çalışması ve çabası Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun toparlanmasına ve halka daha güzel bir biçimde hedeflediği hizmetleri vermesine vesile olmuştur.

2.3.3. İlk Medresenin Açılması

Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun program maddelerinde belirlendiği gibi, topluluğun en önemli hedeflerinden biri imam hatip okullarının yeniden açılmasıydı. Uzun yıllar din eğitimi konusunda yaşanan duraksamanın telafi edilmesi gerekmekteydi ve bu konuda hızlı bir biçimde çalışmalara başlanması icap etmekteydi. Buna binaen, 21 Haziran 1991 tarihinde yapılan bir toplantıda bu konuda net adımlar atılacağı belirtilerek, müfredat,

⁷³ Luli ve Dizdari, *Në Kujtim të Brezave*, s. 637.

⁷⁴ Luli ve Dizdari, *Në Kujtim të Brezave*, s. 638.

eğitim kadrosu ve program oluşturma yoluna gidilmiş ve bunun neticesinde, ders programı da belirlendikten sonra, 12.12.1991 tarihinde, resmi olarak ĩřkodra’da ilk medrese aılımtır. Kadro eksikliği yaşayan Arnavutluk, bu açığın tamamlaması için Tiran medresesinin eski hocalarından ve Kosova, Makedonya ve Mısır’dan gelen hocalardan destek almıştır.⁷⁵ Bu yapının ana hedefi ülkenin manevi ihtiyaını karşılamak suretiyle, birlik ve beraberliği benimseyen, güzel ahlak sahibi ve vatansever öğrenciler yetiştirilmesi idi. Komünist rejimin bu konuda verdiği zarar çok büyük olmuştu ve onun telafisi çok yoğun çalışmalar gerektiriyordu. Akabinde, Tiran, Durrs, Kavaj, Kukës, Peshkopi, Berat, Elbasan, Kore ve Gjirokaster medreseleri açılır. Bütün bu medreselerde toplam đrenci sayısı 1560, đretmen sayısı ise 165 idi.⁷⁶

Komünist rejimin yaklaşım ve faaliyetlerinin dini alanda oluşturduğu boşluk, bu alanda yeniden bir inşa sürecini gerektirmiştir. Bu bağlamda da Koçi’nin örgütlediği bu yeni oluşumlar oldukça kıymetlidir. Özellikle eğitim alanında yapılan reformlar yeniden inşa sürecinin çıktılarının kalıcı olmasını sağlaması açısından elzemdir. Ayrıca ğrenciler sayesinde ailelere de ulaşılabilmenin, bu sürecin çok daha kapsayıcı olmasını sağladığı ifade edilebilir. Aynı şekilde, hoca eksikliği tamamlanması gereken bir durumdu ve bunu en iyi şekilde imam hatip eğitimi sağlayacaktı. Bu okullarda yetişen öğrencilerin bir kısmı akabinde daha güzel bir şekilde yetişmeleri için diğer Müslüman ülkelere gönderiliyorlardı ve geri döndükten sonra bu ihtiyaı karşılamak üzere çalıştırılmaları hedeflenmekteydi.

2.3.4. İlk Dini Yayınlar

Dini yayınların bir diğer önemli husus olduğu söylenebilir. Ana akım siyasi ideolojinin gerilimli ilişkiye girdiği dindarlara ulaşmak hem de dindar bir bilinçten uzun süre uzak kalmış halka pekiştirici bir kimlik örüntüsü oluşturmak amacıyla kitaplar ve gazeteler yayınlanması gerekli görülmüştür. Bununla alakalı, Hafız Sabri Koçi 07.10.1991 tarihinde, aylık gazete yayını için devlete resmi bir dilekçe göndermiş ve bu onayı aldıktan sonra, 10 Ocak 1992 tarihinde ‘‘Drita ĩslame’’ (ĩslam Nuru) gazetesinin ilk sayısı yayınlanmıştır.⁷⁷ Gazetenin temel amacı ülkede dini değerlerin ve bu değerlerin vatan sevgisiyle bağlantısını

⁷⁵ Komuniteti Mysliman i Shqipris 100 Personalitete Shqiptare t Kulturs ĩslame Shekulli XIXXX, s.206.

⁷⁶ Luli ve Dizdari, *Nj Jet n Shrbim t Fes*, s.100.

⁷⁷ Komuniteti Mysliman i Shqipris 100 Personalitete Shqiptare t Kulturs ĩslame Shekulli XIXXX, s.206.

kurmayı sağlamaktı. Bu bağlantıyı dini ve vatani için mücadele ettiğine inanılan isimlerin hayatlarını örnek olarak göstermek suretiyle yapmaktaydı. ‘‘Drita Islame’’ dini değerler üzerinden insanların bilişsel ve toplumsal olarak dindar kimliği ile birlikte var olan milli değerleriyle iç içe bireyler yetiştirmeyi hedeflemekteydi. Onun akabinde, 1992 yılında başka gazeteler ve *Kırk Hadis, İlmihal, İslam Tarihi* gibi kitaplar yayına girmiştir.⁷⁸ Arnavutluk basım yayınının 90’larda demokratikleşmesi ile beraber hegemonik güce karşı dini kimlik oluşturmanın da yolu açılmıştır.

2.3.5. Diğer Dini Faaliyetler

Ülke içerisinde yapılan reformlarla beraber, ülkenin sınır serbestliğine ulaşılması sonucu, Hafız Sabri Koçi’nin Arnavutluk Müslüman Topluluğu’nun Başkanı olarak yurt dışındaki sempozyumlara, seminerlere ve toplantılara katılmaya başladığını görmekteyiz. Müslüman Topluluğu’nun Başkanı olarak Sabri’nin ilk katıldığı toplantı 29.04.1991 tarihinde Mısır’da yapılan 4. İslam Ülkeleri Kongresi olmuştur. Arnavutluk Müslüman Topluluğu’nun ve Arnavut halkının yurt dışındaki Müslüman topluluklarla bağlantı kurması gerekliydi, nitekim, ülkenin sadece maddi değil, ilmi ve manevi açısından da entegre olma yoluna girmesi elzemdi. Maddi yönden ülkenin çok zor bir durumda olması, diğer ülkelerden yardım istenmesini kaçınılmaz kılıyordu. Dolayısıyla, katıldığı bütün toplantılarda yahut verdiği röportajlarda Hafız Sabri’nin Arnavutluk Müslümanlarının temel ihtiyaçlarını dile getirdiği ifade edilebilir. Örneğin, 4. İslam Ülkeleri Kongre’sinde diğer katılımcı Müslüman ülkelerin liderleriyle görüşerek ülkenin durumundan bahsetmiş, bu konuda bir çok ülkeyle uzlaşma sağlamış ve gereken yardımların ulaşmasına vesile olmuştur. Buna ek olarak komünist rejim sonrasında sayısız cami ve kültür merkezi yıkılmıştı. Onları yeniden inşa etme konusunda devletin yardımı yetersiz kaldığı gibi, halkın da bu konudaki çabaları temel ihtiyaçlarını dahi karşılamak için yeterli değildi. Dolayısıyla, öncelikle inşa edilmesi gereken ibadet yerleri üzerine yoğunlaşarak, gelen yardımlar acil bir şekilde oraya ulaştırılmaktaydı. Bu Kongrenin ana konusu başka olmasına rağmen, yerel ve uluslararası medyada ‘‘Arnavutluk Kongresi’’ olarak nitelendirilmiştir.⁷⁹

⁷⁸ Velija, Arsida, Daut Kalaja bey efendiyle mülakatından, 05.03.1017.

⁷⁹ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.113.

Komünist dönemin getirdiği bir başka zorluk binlerce kitabın ve pek çok kütüphanenin yok edilmesi idi. İnsanlarda din bilinci her ne kadar diri kalmış olsa da, ilim ihtiyacını karşılayabilmek için kütüphaneler şarttı. Bununla bağlantılı olarak Sabri, 18.04.1991 tarihinde, 165 hacıyla beraber Mekke topraklarında ilk haccını gerçekleştirmiştir. Bu, 50 senelik bir dönemden sonra bir Arnavut kafilesinin ilk kutsal ziyaretiydi. Sonrasında Suudi Arabistan Kralıyla görüşme gerçekleştiren Koçi'nin⁸⁰ ziyareti neticesinde, Arnavutluk'a çok sayıda Arnavutça ve Arapça Mushaf hediye edilmiştir.⁸¹ Ardından, diğer Müslüman ülkeler tarafından da binlerce Kuran-ı Kerim ve kitap yardımı ulaştırılmıştır.

Bir başka eksik kalan taraf dini kadrolardır. Çok önemli bir husus olması sebebiyle bu konuda yoğun çalışmalar yapılmış ve görüşmeler neticesinde 1992 yılına kadar, toplam 10 tane medrese açılmış ve yurt dışına, Türkiye'ye 100, Malezya'ya 56 ve Mısır'a birçok öğrenci eğitim için gönderilmiştir.

Aynı yıl içerisinde Tiran, İşkodra, Durrës, Peqin, Elbasan, Korca, Pogradeci, Lushnja, Shijak şehirlerinin cami açılışlarını ve civar köylerinin yeni cami inşaatlarını görmemiz mümkündür. Toplam Kuran-ı Kerim sayısı yarım milyona ulaşmıştır ve kitap yardımıyla beraber, Türkiye, Suudi Arabistan, Makedonya ve Hollanda gibi ülkelere ulaşan diğer maddi yardımlar da ihtiyacı olan insanlara dağıtılmıştır.⁸² 1992 yılında Kuveyt ziyareti sonrasında sırasıyla Almanya, Makedonya, Belçika, Hırvatistan, Rusya, İtalya, Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri (1994), Sudan, İsviçre, İngiltere, Mısır, Libya, Türkiye İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa illerine ziyaretleri ve oradaki Müslüman topluluklarla görüşmeleri olmuştur.⁸³ El-Ezher üniversitesinden keza kitap ve Kuran-ı Kerim yardımı ulaştırılmıştır.⁸⁴

Hafız Sabri, 1993 yılı için hedefleri arasında , İşkodra, Fushe-Çele camisinin, Tiran İslam Kültür Merkezi'nin ve aralarından Elbasan, Kavajë, Rrogozhine ve diğer şehirlerin cami açılışlarını koymuştu. Aynı şekilde, şehirlerin müftülüklerinin yeniden yapılandırılıp, merkezlerinin yenilenmesi hedefler arasında yer almaktaydı. Buna bağlı, birtakım temel ihtiyaçları tamamladıktan sonra, Arnavutluk Müslüman Topluluğu kendisine ait olup da

⁸⁰ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.115.

⁸¹ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s. 178., "El Medine" gazetesine verdiği röportajından, nr. 8812, Mekke, 1991.

⁸² Hafız Sabri Koçi'nin Drita İslame gazetesine verdiği röportajından, viti 2 janar 1993 nr.1.

⁸³ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.115.

⁸⁴ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.169, Muhammed Baker, "Atasaur al İslamia" adlı dergisine verdiği röportaj, nr.6, Kahire, Mısır, Haziran 1991,.

komünizm döneminde devlet tarafından ele geçirilen mallarını, toprak ve arsalarını geri alma çabasına girişmiştir ve ilk olarak Tiran Medresesi ve Kütüphanesinin geri alınması hedeflenmiştir. Kadro yetiştirme kapsamında ise tekrar Kahire'ye 42, Suudi Arabistan'a 10 ve Fransa'ya 10 öğrencinin eğitim için gönderilmek üzere evrakları hazırlanmış ve gönderilmiştir.⁸⁵

1995 yılına kadar 400'den fazla yeni caminin inşa edilmesi, 10 medrese açılması ve bu medreselerde 100'e ulaşan kadro ve 1500'e kadar ulaşan öğrenci sayısı⁸⁶, yüzlerce öğrencinin yurt dışına eğitime gönderilmesi çok yoğun ve sistematik bir çalışmanın sonuçlarıdır.⁸⁷ Sabri'nin katıldığı ve Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun Başkanı olarak öncülük yaptığı bütün aktiviteler detaylı bir şekilde kronoloji kısmında tarihleriyle beraber aktarılmıştır.

3. VEFATI

Hafız Sabri Koçi 18 Haziran 2004 tarihinde arkasında büyük hizmetler bırakarak 83 yaşında öteki dünyaya irtihal etmiştir. Torunu Knaqsim Koçi şöyle der :

Dedemin vefatı sadece bizim, ailesi olarak değil, bütün Arnavutluk için çok büyük bir kayıptı. Her zaman nadide bir örnek, ilham kaynağı ve yorulmak nedir bilmeyen bir karaktere sahip bir insan olarak hayatımızda olduğu gibi, bütün ülkenin hafızasında da büyük izler bırakmayı başarmıştır.⁸⁸

Arnavutluk Ortodoks Kilisesi'nin Başpiskoposu Anastas Janullatus Koçi'nin kaybını ele aldığı gazete yazısında "Ben bir dostu kaybettim" diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir.⁸⁹ Sabri'nin vefatı sadece Müslüman topluluğunu değil, aynı zamanda diğer dinlere mensup insanları ve liderlerini de üzmüştür. Cenazesi binlerce kişinin katılımıyla Tiran Ethem Bey camisinden kaldırılmıştır.⁹⁰

⁸⁵ Hafız Sabri Koçi'nin Drita İslame gazetesine verdiği röportajından, viti 2 janar 1993 nr.1.

⁸⁶ Drita İslame genel muhabiri, 4 Vjet pas Legalizimit te Fese ne Shqipëri *Drita İslame*, Mart 1995, nr.5 (66), s.1.

⁸⁷ İslam Kadesha, *Drita İslame*, Şubat 1999, nr.3 (158), s.4.

⁸⁸ Arsida Velija, Knaqsin Koçi ile mülakattan, 15.06.2018.

⁸⁹ Panorama gazetesi, 24 Haziran 2004, Özel sayı, s. 4.

⁹⁰ <http://www.albasoul.com/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=1456>, (23.06.2018).

4.ÖDÜLLER

Vefatından önce Koçi, Arnavutluk'un dini ve sosyal yapısına etkisinden dolayı birkaç ödüle layık görülmüştür. İlki, 1991 yılında Arnavutluk Müslümanlarının hizmetlerinden ötürü Mısır Cumhurbaşkanı tarafından takdim edilmiştir. İkincisi,1995 yılında Arnavutluk Cumhurbaşkanı Sali Berisha tarafından takdim edilen "Demokrasinin Feneri" ödülüdür. Aynı şekilde Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun Başkanı ve Arnavutluk'un Müftüsü olarak katıldığı uluslararası birçok konferanslarda onur konuğu olarak nitelendirilmiştir.⁹¹

5. HAFIZ SABRİ KOÇI'NİN DÜŞÜNCE YAPISI

Toplumsal yapıda iz bırakabilen isimlerde en önemli hususlardan birinin düşünce yapıları olduğu söylenebilir.Hafiz Sabri Koçi'nin düşünce yapısını Arnavutluk kültürü, sosyal hayata katılım, din ve devlet ilişkileri ve din anlayışı etrafında toplamak mümkündür. Bu sınıflandırmalara indirgenemeyecek kadar komplike bir kapsama sahip olan Koçi'nin düşünsel dünyasını anlamak için bazı kısıtlandırılmış konular etrafında incelemek, anlamayı kolaylaştırabilir.

Hafiz Sabri, hocalarına benzer şekilde, toplumdan soyutlanmış bir biçimde değil döneminin sosyal, ekonomik ve kültürel gündemini anlayarak, yorumlayarak ve aktif bir şekilde katılım göstererek bir duruş sergilemiştir. Hocalarından aldığı entelektüel birikime aktivizmi de ekleyerek toplumdaki din görevlisi rolünü üstlenmiştir. Bunun örneklerinden birisi de cami mekanıyla kendini sınırlamayıp genç kadrolar yetiştirme üzerine yoğunlaşması ve imkanlar oluşturmaya çalışmasıdır. Bir diğer örneği yeni komünizmden çıkması ve maddi-manevi krizleri atlatması sebebiyle cami, kitap ve kütüphane eksikliği yaşamakta olan Arnavutluk'un bu ihtiyacını karşılamakta ön plana çıkmasıdır. Bu toplumsal ihtiyaçları karşılarken Müslüman ülkelere destek çağrısında bulunmuş ve kısa süre içerisinde gereken yardımların ulaşmasına ek olarak öğrencilerin de yurtdışı eğitimi almalarına aracı olmuştur.

Koçi sosyal alanda varolma çabası verirken dini tutumunun bu konuda etkili olduğu söylenebilir. Gelenekten beslenmiş, fakat aynı zamanda yeni düşüncelere ve yeniliklere

⁹¹ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, s.259.

açık olan Sabri, katı bir medrese usulü temel İslam bilimleri eğitiminden geçmesinin yanı sıra, felsefe ve tasavvuf eğitimi de almıştır. Bu aldığı eğitimde zamanın önemli tartışmalarına yaklaşımını sosyal gerçekliği de kapsayacak şekilde inşa ettiğini söylemek yanlış olmaz. Örneğin, kadınların camiye gitmelerine toplum tarafından çok sıcak bakılmadığı bir toplumsal yapıda, cami alanlarına ve din eğitimine dahil olmaları için çaba göstermiştir.

Koçi Arnavutluk'ta, ideolojik olarak zıt kimlikler üzerinden çatışmacı biçimde kurulan toplumsal ilişkileri farklı dinler açısından birbirini olumlayıcı bir zemine oturtmaya çalışarak toplumsal bir ahenk yakalamaya çalışmıştır. Vaazlarıyla ve duruşuyla Hıristiyanlığın farklı mezhepleri ile Müslüman toplumu arasında olumlu ilişkilerin gelişmesini sağlamaya çalıştığı düşünülebilir. Bu anlayışın temelinde diğer dinlerin din adamları ile ortak cezaevi tecrübesi yaşamasının önemli bir etkisi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Buna ek olarak, benzer bir tavrı farklı mezheplerle olan ilişkisinde de görmek mümkündür. Zira sünni, Bektâşi yahut tarikat ayırımına karşı tavrı açık bir şekilde görülebilir. Kendisi bütün bu grupların öncelikle İslam'ın temel çerçevesi etrafında toplanması gerektiğini söyleyerek bu konuda kuşatıcı bir tavır göstermiş ve ayırım yapmaksızın bu grupları bir araya getirmeyi hedeflemiştir. Özelde görev yaptığı camide genelde Arnavutluk'taki dindar kesimlerde mezhep ayırımı zaman zaman gündeme geldiği gözlemlenirken, Koçi'nin bu gerilimin meşruiyetini önemli ölçüde sarstığı düşünülebilir. Hafız Sabri Koçi'nin toplumsal duruşu ile din-devlet ilişkisine bakışı aynı bağlamda kendisini ifşa etmektedir. Zira Koçi'nin, dindara eşit yaklaşan ve halkı önceleyen bir sosyal devlet anlayışına sahip olduğu ifade edilebilir.

Koçi'nin komünist iktidarla girdiği çatışmacı ilişki ise post komünist dönemde ortadan kalkmıştır. Zira, 20. yüzyılın 70'li yıllarında laik olarak nitelendirilen devletler, post-komünist dönemde dinsizliği tercih etmedikleri gibi bir dini benimseme yoluna girmemiştir. Aynı zamanda dini yapılara belirli ölçüde haklarını tanımışlardır ve böylelikle din ile devlet arasında uzlaşmacı bir tavır ortaya çıkmıştır.⁹² Bu dönemde Arnavutluk da benzer tecrübelerle sahip olmuştur. Zira bu dönemlerdeki siyasi liderlerin, resmi dini törenlere katılım göstermişlerdir. Bu bağlamda Koçi'nin post-komünist dönem devlet ve siyasi yapısıyla tutarlı bir duruşa sahip olduğunu söylemek yanlış olmaz.

⁹² H. Şule Albayrak, "Batı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt-Sayı 48, Haziran 2015, ss. 185-198, DOI 10.15370/muifd.09719 .

Resim 4. Hafız Sabri Koçi Arnavutluk'un diğer dini liderleriyle bir arada

Resim 5. Rahibe Tereza⁹³ ile görüşme esnasında Hafız Sabri Koçi

⁹³ Asıl adı Agne Bojaxhi olan Rahibe Tereza Arnavut asıllıdır. 1950 yılında Hayırsever Misyonerler Cemaatini kurduktan sonra Hindistan'a gidip, orada yaptığı hizmetlerinden ötürü dünyaca ün salmış ve 1979 yılında Nobel Barış ödülüne layık görülmüştür.

*Resim 6. Hafız Sabri Koçi Tiran Ethem Bey camisinde resmi bir törende konuşmasını yaparken
Arkasında, dönemin Başbakanı Sali Berisha ve diğer dini liderler bulunmaktadır*

SONUÇ

Arnavutluk küçük bir ülke olmasına rağmen tarihi seyri içerisinde ciddi sayıda siyasi ve toplumsal değişimlerden geçmiştir. Bu değişimlerin ana nedeni çoğunlukla siyasi olmakla birlikte sosyal ve kültürel yapının da etkileri bariz bir şekilde izlenmiştir. Bu süreçleri bizzat yaşayıp mücadelesiyle ön plana çıkan, çalışmamızın konusu olan Hafız Sabri Koçi yakın dönem Arnavutluk tarihinde çok önemli yeri olan isimlerdendir. Kendisinin ülkenin sadece dini kimliğinin inşasında değil, aynı zamanda toplumda sosyo-kültürel yapının pekiştirilmesinde de önemli katkıları olmuştur.

Koçi gerek genel anlamda Arnavutluk toplumunun, gerekse bireysel anlamda ailesinin ciddi zorluklar yaşadığı bir dönemde dünyaya gelmiştir. Ancak bu zorluklar onun aktivist ve mücadeleci karakterini geliştirmiştir. Aynı şekilde aldığı eğitim, tahsilini tamamladığı hocaları ve ilim ve kültür merkezi olan İşkodra gibi bir şehirde okuması da onun kişiliğinin, aynı zamanda ufkunun gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Çalışkan bir kişi olan Koçi, eğitimini tamamlarken aynı zamanda bir zanaat öğrenerek disiplin sahibi bir insan olmuştur. Bu karakteri sayesinde görev yaptığı camilere farklılık ve yenilikler getirmiş, bu yapıların daha faal bir biçimde hizmet vermesini sağlayarak komünizm öncesi dönemde bir din görevlisi olarak Arnavutluk'un dini hizmetlerine ciddi katkılar sağlamıştır. Bu bağlamda, çeşitli şehir ve köy camilerin canlandırılması, yeni imamlar yetiştirme, halka yönelik eğitim seminerleri ve kadınlara özel eğitim faaliyetleri ön plana çıkmaktadır.

Bu çalışmalar komünizm döneminde de aynı şekilde devam etmiştir. Bu dönemde çeşitli baskılara rağmen görevlerinden vazgeçmemesi Koçi figürünü önemli ve örnek alınacak bir şahsiyet haline getirmiştir. Sürekli çeşitli baskılara maruz kalmasına rağmen, antagonistik bir ilişki kurarak daha yoğun bir biçimde faaliyet göstermiş ve böylelikle dini lider figürünün en iyi temsilini ortaya koymayı başarmıştır. Keza hapse mahkum edildiği zaman aldığı cezaya hiçbir zaman isyan etmemiş, bilakis olgunlukla karşılayarak diğer mahkumların gözünde bir ilham kaynağı haline dönüşmüştür.

Bir diğer önemli husus Koçi'nin diğer dinlere mensup liderlerle yapıcı bir iletişim içerisinde bulunmasıdır. Kendisi, öteki dini dinamiklere karşı İslam'ın yaklaşım biçimini

ortaya koyarak, bir dini lider portresini en iyi şekilde doldurmuş, onu takip edenleri için de olumlu bir örnek teşkil etmiştir. Onun bu konudaki tavrı hapis dönemi sonrasında da devam etmiş ve diğer dinlere karşı hoşgörü ile yaklaşan bir toplumun oluşum sürecinde çok ciddi katkılar sağlamıştır.

Koçi'nin yakın dönem Arnavutluk'un dini hayatına verdiği en önemli hizmet ise şüphesiz, post-komünist dönemde dini kurumların yeniden inşasına liderlik etmesidir. Bu çerçevede ilk caminin açılması, Arnavut Müslüman Topluluğu'nun yeniden kurulması, İmam Hatip okulunun açılması ve akabinde diğer şehirlerde de cami kültür merkezlerinin açılması gibi önemli işlerde sürekli Koçi ön plana çıkmıştır. Aynı şekilde müslüman ülkelerden gereken yardımların sağlanması, dini kadro yetiştirmek adına yurt dışına öğrencilerin gönderilmesi gibi adımlar da bu çabalarının bir devamı niteliğindedir. Komünizmin henüz tam anlamıyla bitmemiş olduğu bir dönemde, üstelik ileri yaşına rağmen Koçi'nin bu konularda öncülük yapması onun güçlü ve ufku geniş bir lider olduğuna işaret etmektedir.

Ayrıca Arnavutluk'un post-komünist döneminde din-devlet ilişkilerinde onun yapıcı bir tavır ortaya koyması, Arnavutluk Müslümanları için güzel sonuçlara yol açmıştır ve kısa bir dönem içerisinde dini yapılarının daha rahat bir şekilde yeniden faaliyete geçmesine ön ayak olmuştur.

Sonuç olarak Hafız Sabri Koçi uzun ve mücadele içinde geçen hayatında aktivist ve yapıcı tavırlarıyla, hoşgörülü yaklaşımıyla, geniş ufkuyla ve de ayriyeten yoğun çalışmalarıyla Arnavutluk Müslümanları için olduğu gibi, bütün Arnavutluk toplumu için rol-model kabul edilen bir dini lider portresi çizmiştir.

EKLER

EK I- DİNİ FAALİYETLER KRONOLOJİ (1990- 1995)²⁶⁷

16.11.1990- Komünizmden sona Arnavutluk'un ilk cami açılışı, Kurşunlu Cami

29.11.1990- İşkodra'nın Bushat ve Trush köylerinde dini faaliyetlerinin ve köy camilerinin açılış törenleri ve programı.

Aralık 1991- Barbullushi köyünün cami açılışı.

Ocak 1991- İlk Mevlidi Şerif okuma merasimi, Kurşunlu cami.

Ocak 1991- İşkodra, Linaj köyünün dini faaliyetlerinin açılış töreni.

09.02.1991- Kosova, Makedonya ve Karadağ Müslüman Topluluklarıyla resmi yazışmaların gerçekleşmesi.

14.02.1991- Tiran'da Makedonya, Kosova ve Karadağ'dan gelen Müslüman Topluluklarının temsilcilerinin katılımıyla Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun ilk toplantısının gerçekleşmesi.

07.03.1991- Durrës, Fatih camisinin açılış töreni.

13.03.1991- İşkodra, Guri i Zi köyünün dini faaliyetlerinin açılış töreni.

15.03.1991- İşkodra, Mjede köyünün dini faaliyetlerinin açılış töreni.

16.03.1991- İşkodra, Oblike köyünün dini faaliyetlerinin açılış töreni.

24.03.1991- Durrës şehir merkezinde büyük caminin açılış töreni.

01.04.1991- İşkodra, Dragoç köyünde dini faaliyetlerinin açılış töreni.

07.04.1991- İşkodra, Zogaj köyünün dini faaliyetlerinin açılış töreni.

08.04.1991- İşkodra, Boks köyünün cami açılış töreni.

11.04.1991- Kurşunlu cami, Kadir gecesi münasebetiyle halkının yoğun katılımıyla Mevlid Kandili merasimleri.

12.04.1991- Fier şehrinin cami açılış töreni.

13.04.1991- İşkodra, Kullaj köyünün cami açılış töreni.

13.04.1991- İşkodra, Grude köyünün cami açılış töreni.

²⁶⁷ Luli ve Dizdari, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, ss. 170-186

14.04.1991- Hafız Sabri'nin Karadağ Müslüman Topluluk başkanıyla görüşmesinin gerçekleşmesi. Aynı gün içerisinde, Kosova Müslüman Topluluk başkanının ziyareti ve ülkenin mevcut Cumhurbaşkanıyla görüşmelerin gerçekleşmesi.

21.04.1991- İşkodra, Kopluk köyünün dini faaliyetlerinin açılış töreni ve Hafız Sabri'nin çok geniş bir kitleye konuşma yapması.

29.04.1991- Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun Başkanı olarak Hafız Sabri Koçi'nin Mısır, Kahire'de İslam Kongresine katılımının gerçekleşmesi.

18.06.1991- Hafız Sabri Koçi başkanlığında 165 kişiden oluşan ilk hacı kafilesinin Suudi Arabistan'a gitmesi.

03.04.1991- Hafız Sabri'nin Bosna-Hersek, Saraybosna'da Müslüman Kongresine katılımının gerçekleşmesi.

05.10.1991- Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun Başkanı olarak, Hafız Sabri Koçi'nin Arnavutluk'un mevcut Cumhurbaşkanı Ramiz Alia tarafından resmi bir davetle karşılanması.

12.12.1991- İşkodra, Dudaş mahallesinde "Haxhi Sheh Shamia" medresesi açılması.²⁶⁸

16.12.1991- Durrës, Gençlik ve İslam Kültür Vakfı'nın açılış töreni.

25.12.1991- Tiran, Kokomozi camisinde ilk defa sadece kadınlara yönelik bir toplantının gerçekleşmesi.

09.01.1992- Regaib Kandili münasebetiyle, Arnavutluk Demokratik Parti Başkanı, Makedonya Müslüman Topluluk başkanı ve Suudi Arabistan Yardım Vakfı özel temsilcilerinin katılımıyla Tiran, Ethem Bey camisinde resmi bir törenin gerçekleşmesi.

11.01.1992- Vlore, merkez caminin açılışının birinci yılı kutlama töreni ve büyük bir mitingin gerçekleşmesi.

12.01.1992- Delvina ve Gjirokaster şehirlerinde halkın yoğun katılımıyla mitinglerin gerçekleşmesi.

13.01.1992- Gjirokaster, Lazarat köyünde bir mitingin gerçekleşmesi.

²⁶⁸ Öğrenci sayısı toplam 59 olmakla beraber, Arnavutluk'un komünizmden sonra açılan ilk medresesidir.

19.01.1992- Ortodoks Kilisesi'nin Başpiskopos'unun katılımıyla Korça şehrinde bir miting'in gerçekleşmesi.

22.01.1992- Sosyal Barış Sempozyumu için, merkezi İngiltere'de bulunan Avrupa Vicdan Hürriyeti sekreteriyle Tiran'da resmi bir görüşmenin gerçekleşmesi.

15-29.02.1991- Hafız Sabri'nin Kuveyt'e ve Suudi Arabistan'a ziyaretlerinin gerçekleşmesi.

04.04.1992- Tiran, Ethem Bey camisinde büyük bir törenle Bayram kutlamasının gerçekleşmesi.

10.04.1992- Peqin şehrinde, şehrin camisinin ve kültür merkezinin yeniden inşasının açılış töreni.

30.04.1992- Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nda Arnavut Müslüman Gençlik Birliği'yle (BRËSH- Bashkimi i Rinise Islame Shqiptare) görüşmelerin gerçekleşmesi.

23.05.1992- Tiran'da Hafız İbrahim Dalliu anma töreninin gerçekleşmesi.

03.07.1992- Halkın ve Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun yardımıyla inşa edilen Tiran, Domje köyü camisinin açılış töreni.

28.07.1992- Kadro yetiştirme programı kapsamında 120 öğrencinin Türkiye, İstanbul'a gönderme töreni.

13-15.09.1992- Belçika'da bütün Avrupa ülkelerinin Müslüman Topluluklarının katılımıyla beraber Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun Başkanı ve temsilcisi olarak Hafız Sabri'nin katılımının gerçekleşmesi.

18.09.1992- Hırvatistan, "Bosna-Hersek'te İnsan Hakları ve Savunması" adlı uluslararası konferansında Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun Başkanı ve temsilcisi olarak Hafız Sabri'nin katılımının gerçekleşmesi.

20.02.1993- Tiran'da, Ramazan ayının başlangıç merasimleri.

26.10.1992- Tiran, Dervish Hatixhe tekkesinin açılış töreni.

12.02.1993- Elbasan şehrinde Nazire camisinin açılış töreni.

21.02.1993-Tiran, Dine Hoxha camisinin açılış töreni.

15.05.1993- Tiran, Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun değerlendirme toplantısı ve bu üç yıllık faaliyetlerinin değerlendirilmesi.

02.07.1993- Resmi bir törenle, İşkodra, Fushe-Çele camisinin temellerinin atılması.

25.06.1993- İşkodra, Kiras camisinin temellerinin atılması.

26-31.08.1993- Mısır, Kahire’de gerçekleşen Müslüman Kongresi’ne Hafız Sabri’nin katılımının gerçekleşmesi.

19-22.09.1993- Bütün dinlerden temsilcilerinin katıldığı İtalya, Milano’da gerçekleşen 7. Uluslararası Kongresine, Arnavutluk Müslüman Topluluğu’nun Başkanı ve temsilcisi olarak Hafız Sabri’nin katılımının gerçekleşmesi.

01-05.11.1993- Türkiye, İstanbul’da gerçekleşen yüksek dini kurul toplantısına Arnavutluk Müslüman Topluluğu’nun Başkanı ve temsilcisi olarak Hafız Sabri Koçi’nin katılımının gerçekleşmesi.

01-03.01.1993- Hafız Sabri Koçi’nin Amerika Birleşik Devletleri’ne ziyaretinin gerçekleşmesi.

18.02. 1994- Kavaja şehrinin cami açılış töreni.

28.03.1994- Vatikan’dan gelen dinlerarası diyalog temsilcileriyle Tiran’da görüşmelerin gerçekleşmesi.

Nisan 1994- Durrës, Vrine ve Shenavlash köy camilerinin açılış törenleri.

27-29.04.1994- Sudan, Hartum’da 14.İslam Dünya Kongresi’ne Arnavutluk Müslüman Topluluğu’nun Başkanı ve temsilcisi olarak Hafız Sabri’nin katılımının gerçekleşmesi.

25.08.1994- İşkodra’da Türkiye’den gelen temsilci heyetinin karşılanması ve görüşmelerin gerçekleşmesi.

11-13.09.1994- İtalya, Assisi’de gerçekleşen Uluslararası toplantısında Hafız Sabri Koçi’nin Arnavutluk Müslüman Topluluğu’nun Başkanı ve temsilcisi olarak katılımının gerçekleşmesi.

24.10.1994- Arnavutluk Müslüman Topluluğu’na, Amerika Birleşik Devletleri’nin konsolosunun ziyareti.

Ekim 1994- İsviçre’de gerçekleşen ‘Avrupa’da Müslüman Dayanışma’’ adlı konferansa Hafız Sabri Koçi’nin katılımının gerçekleşmesi.

Kasım 1994- İşkodra, Boks köyünün cami açılış töreni.

Kasım 1994- Türkiye, İstanbul'da Balkanlardan ve Avrupa'dan gelen heyetlerin de katılımıyla, Doğu Avrupa için ikinci İslam Kurulu toplantısında Hafız Sabri Koçi'nin Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun Başkanı ve temsilcisi olarak katılımının gerçekleşmesi.

13.12.1994- Korçe şehrinde, İslami merkezlerin açılış töreni.

02.03.1995- İşkodra şehrinde, Ramazanın ayının bitimi ve Bayram münasebetiyle kutlama törenleri.

13.04.1995- Burrel şehrinde cami açılış töreni.

14.04.1995- İşkodra, Kiras camisi açılış töreni.

23.04.1995- Şeyh Ahmet Shkodra türbesinin açılış töreni.

07.05.1995- Kurban Bayramı öncesinde İşkodra'da Arnavutluk mevcut Cumhurbaşkanı katılımıyla programın gerçekleşmesi ve İşkodra Müftülüğünün teklifi üzerinde bizzat Cumhurbaşkanı'nın elinden, Arnavutluk'un birkaç hocasına ülkeye yaptıkları katkılardan ötürü plaket verilmesi.

Temmuz 1995- İşkodra İmam Hatip okulunun açılışının 4.yılın kutlaması ve aynı zamanda ilk mezuniyet töreni.

03.09.1995- Makedonya, Gostivar şehrinin cami açılış töreni.

08.09.1995- Vlora şehrinin Panaja köyünde ilk cami açılış töreni.

Ekim 1995- İşkodra şehrinde, Ebu Bekir camisinin açılış töreni

15-16.11.1995- Hafız Sabri'nin Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun Başkanı olarak Kuveyt'e ziyaretlerinin gerçekleşmesi.

28.11.1995- Korca şehrinin Zemblak köyünde yeni cami açılış töreni.

08.12.1995- Bilisht şehrinin Baban köyünde yeni cami açılış töreni.

23-25.12.1995- Türkiye, Ankara'da gerçekleşen Avrupa ve Asya'da Müslüman Dünyasının Problemlerini konu alan uluslararası konferansta Hafız Sabri Koçi'nin Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun Başkanı olarak katılımının gerçekleşmesi.

EK II- HAFIZ SABRİ KOÇI'NİN GENÇLİK VE YAŞLILIK FOTOĞRAFLARI

EK III- HAFIZ SABRI KOÇI HAKKINDA MAHKEME SONUCU CEZA METNI FOTOKOPISI

REPUBLIKA POPULARE SOCIALIAKE
SHQIPTARE
KURORTI I QARKUT

Koçit

D E N I M I

Emri i dënimit (qoftë dhe mbiemri): Hafiz Koçi

Lindur: Koçit Janina

Mbështetja: 1961 Shkup

Mbiemri i bashkëshortit: _____

Mbiemri i bashkëshortes: _____

Mbiemri i bashkëshortit: _____

Mbiemri i bashkëshortes: _____

Mbiemri i bashkëshortit: _____

Mbiemri i bashkëshortes: _____

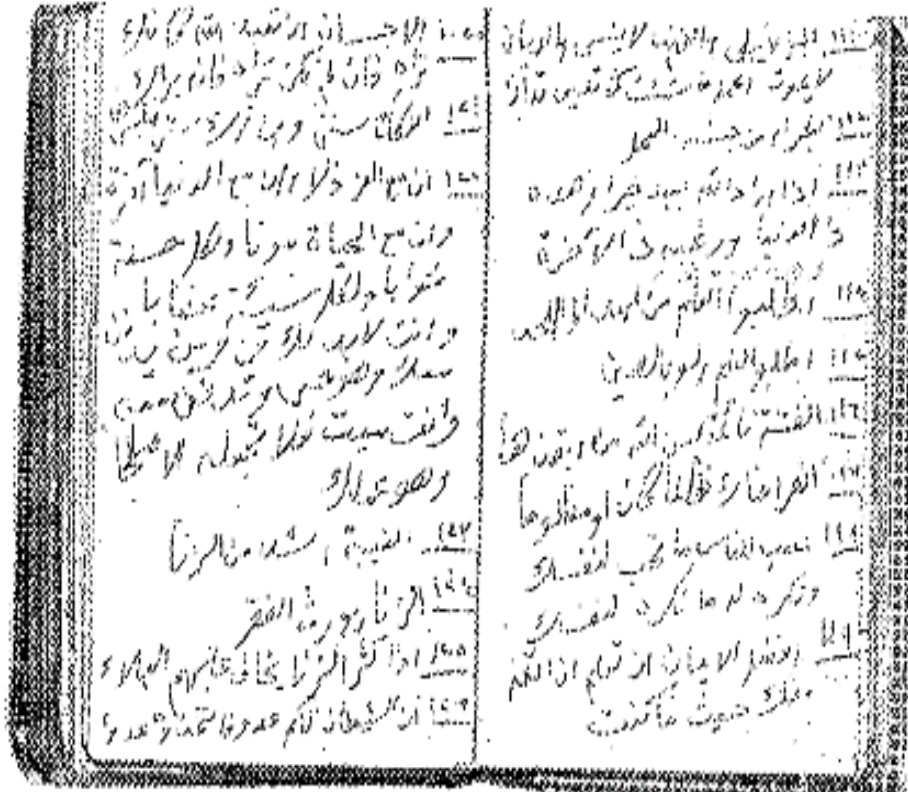
Me vendimin Nr. 34 datë 10 Shtator 1966 të Gjykatës Qarkut Shkodër është dënuar në fajtor për krimin si nënkrahës dhe në bashkëpunim me K.P. është dënuar me 10 (dhjetë) vjet heqje lirie, për krimin e tradhtisë ndaj shtetit dhe për veprimet e propagandës për të arritur menjëherë shtetin dhe në bashkëpunim me K.P. është dënuar me 10 (dhjetë) vjet heqje lirie, për krimin e agitacionit e propagandës kundër shtetit popullor dhe në bashkëpunim me K.P. është dënuar me 10 (dhjetë) vjet heqje lirie dhe konfiskimin e pasurisë përfundimshme është dënuar me 80 (njzet e dy) vjet heqje lirie konfiskimin e pasurisë dhe humbjen e të drejtës elektorale për pesë vjet kohë.

Tirre, më 25.4.1966

Fotokopje e vendimit nr. 34, datë 10.IX. 1966 i gjykatës së Qarkut të Shkodrës për dënimin e H. Sabri Koçit

EK IV- HAFIZ SABRİ KOÇI'NİN HAPİŞHANEDEN ÇIKTIĞI VAKİT YANINDA BULUNDURDUĞU NOT DEFTERİ

EK V- HAFIZ SABRİ KOÇI'NİN ARNAVUTLUK MÜFTÜSÜ OLARAK KATILDIĞI ULUSLARARASI TOPLANTILARDAN KESİTLER

Nga takimet, mbledhjet dhe

Gjermani

Egjipt

Zvicër

Turqi

120

konferencat ndërkombëtare

Belgjikë

Angli

Sarajevë

Egjipt

121

BİBLİYOGRAFYA

- AFMATAJ Luan, *Arnavutluk Bektâşiliği, Başlangıcı, Gelişmesi ve Şimdiki Durumu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- ALBAYRAK H. Şule, “Batı ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , Cilt-Sayı 48,Haziran 2015, ss. 185-198,DOI 10.15370/muifd.09719.
- Arnavutluk Cumhuriyeti 1991 Anayasası*, <http://shtetiweb.org/2013/10/08/dispozitat-kryesore-kushtetuese-1991/>, (01.12.2017).
- Arnavutluk Emek Partisi 2*, C.II, Bora yayınları, İstanbul, 1975.
- ATABAY Mithat, *İmparatorluktan Ulus Devletlere Türkiye ve Balkanlar*, Paradigma Akademi yayınevi, İstanbul, 2012.
- BAKLACIOĞLU Nurcan Özgür, “Krallık Döneminde Arnavutluk”, *Balkanlar El Kitabı*, C.2, Ed. Bilgehan Atsız Gökdağ, Osman Karatay, KaraM&Vadi, Ankara, 2007.
- BALA Smajl, *İnstitucionet Islame dhe Hoxhallarët e Shkodrës* , Camaj-Pipa yay., İşkodra, 2005.
- BARJABA Kosta “Albania looking beyond borders”, *Migration Policy Institute*, 1 August 2004, <https://www.migrationpolicy.org/article/albania-looking-beyond-borders/>, (14.03.2018).
- BASHA Ali M ., “Një shekull në Shërbim të Kombit , *Drita Islame* , 07.02.2012, <http://www.dritaislame.al/nje-shekull-ne-sherbim-te-kombit/> ,(18.11.2017).
- BASHA Ali Musa, *Islami në Shqipëri Gjatë Shekujve*, Biblioteka Islame, Tiran, 2000.
- BİLGE Mustafa L., “Arnavutluk”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. III., T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1988.
- BOZBORA Nuray, *Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1997.
- BOZBORA Nuray,”Arnavutların Kökeni”, *Balkanlar El Kitabı*, C. 1, Vadi Yay., Ankara, 2006.

- BRAHAJ Sokol, *Arnavutluk'ta Demokratikleşme Süreci ve Avrupa Birliği'nin Yapıcı Etkileri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009.
- CHEKREZİ Constantin A., "Albania and the Balkans", *The Journal of Race Development* 7, sayı 3 (1917): 329–41, <https://doi.org/10.2307/29738205>, (02.11.2017).
- CLAYER Nathalie, "The Tijaniyya: Reformism and Islamic Revival in Interwar Albania", 15 Dec 2009, <http://tandfonline.com/doi/full/10.1080/13602000903411382>, (13.12.2017).
- ÇEKREZİ Kostandin, *Historia Shqiptare e Vjetërsisë dhe e Mesjetës*, Kristo Luarasi Yayınları, Tiran, 1936.
- DE LAMARTİNE Alphonse, *Osmanlı Tarihi*, çev. Serhat Bayram, Kapı yayınları, İstanbul, 2008.
- DËRVİSHI Kastriot, *Levizja Komuniste në Vitet 1924- 1944 dhe Formimi i PKSH-së*, 55 yayınevi.
- Drita İslame genel muhabiri, 4 Vjet pas Legalizimit të Fesës në Shqipëri, *Drita İslame*, Mart 1995, nr.5 (66), s.1.
- ELSIE Robert, *Histori e Letërsisë Shqiptare*, çev. Abdurrahim Myftiu, Tiran, 1997.
- Enver Hoxha 1908- 1989*, Publication of the Institute of Marxist-Leninist Studies at the CC of the PLA, t.y..
- Fjalori Enciklopedik Shqiptar*, Akademia e Shkencave, Tiran, 1985.
- GAWRYCH George, "The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913", *I.B.Tauris*, 2006.
- GÖKTAŞ Oktay, *Balkanların Anahtar Ülkesi Arnavutluk*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995.
- HAMİTİ Asllan, İsmail HAMİTİ, *Gjuha Shqipe*, Üsküp, 2011.
- HOCA Enver, *Enver Hoca Stalin'i Anlatıyor*, Ankara, 1988.
- HOXHA Dritan, *Emigracioni, İmigracioni dhe Pasojat në Zhvillimin e Shtetit dhe Sigurisë Kombëtare*, Universiteti "Aleksander Moisiu Durrës", Fakulteti Shkencave Politike Juridike, 2015.

- HOXHA Enver, *Albania is Forging Ahead Confidently and Unafraid*, "8 Nentori" yayınevi, Tiran, 1978.
- JELAVİCH Barbara, *Balkan Tarihi 20. Yüzyıl*, Çev..Zehra Savan, C.2, Küre Yay., İstanbul, 2006.
- KADESHA İslam, *Drita İslame*, Şubat 1999, nr.3 (158), s.4.
- KMSH, 100 Personalitete Shqiptare të Kulturës İslame Shekulli XIX -XX, Tiran, 2013.
- KOLTAŞ Nurullah, "Balkanlar'da Tasavvufun Yayılışını Hızlandıran Etmenler: Reaksiyoner Bir Tavrı Olarak Bogomilizm", *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 07-09 Mayıs 2014, İstanbul, 2014.
- KORKUTİ Muzafer, Selim İSLAMİ, Frano PRENDİ, ve Skender ANAMALİ, *Historia e Popullit Shqiptar*, C. 1., Toena Yayınları, Tiran, 2002.
- KÜLÇE Süleyman, *Osmanlı Tarihinde Arnavutlar*, İzmir, 1944.
- LABER Jerry, "Slouching Toward Democracy", *The New York Review*, January 14, 1993.
- LALA Avni, *Arnavutluk'ta Bektâş, İnaç ve Ritüellerinin Sosyolojik Analizi*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015.
- Ligja Permbi Komunitetet Fetare, A.Q.Sh: Fond 246 , viti 1922 , dosja 79 , <http://kshk.gov.al/>, (03.01.2018).
- LULİ Faik, İslam DİZDARİ, Nexhmi BUSHATİ, *Në Kujtim të Brezave*, İşkodra, 1997.
- LULİ Faik, İslam DİZDARİ, *Një Jetë në Shërbim të Fesë*, Tiran, 1996.
- Mbreti Yne ne Rinine e Tij*, Gutenberg yayınevi, Tiran, t.y..
- MİRDİTA Rrok, Asambleja Kombëtare e Kishës Katolike në Shqipëri, Haziran 2015, <https://www.kishadhejeta.com/asambleja-kombetare-e-kishes-katolike-ne-Shqipëri/>, (25.12.2017).
- OLGUN Said, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler (1878- 1912)*, Gece Kitaplığı yayınevi, Ankara, 2016.
- ÖZCAN Abdülkadir, "Devşirme", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. IX, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1994.
- ÖZKAN Ali, *Enver Hoxha Dönemi Arnavutluk*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012.

- PAMUK Bilgehan "Osmanlı Döneminde Arnavutluk", *Balkanlar El Kitabı*, C.I, Vadi Yayınları, Ankara, 2006.
- Panorama gazetesi, 24 Haziran 2004, Özel sayı, s. 4.
- PLLUMË Zef, *Rrno Vetëm për me Tregue*, (*Libri i Kujtimeve*), Tiran, 2006.
- POLLO Stefanaq, *Në Gjurmë të Historisë Shqiptare*, Toena Yay., Tiran, 2003.
- POPOVIĆ Aleksandre, *Balkanlarda İslam*, çev.Komisyon, İnsan Yay., İstanbul, 1995.
- PRIFTI Peter R. Elez BİBERAJ, "Albania", *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Albania>, (06.11.2017).
- QAFA Anis, *Arnavutluk'ta Resmi Politikalarının Dini Yapıya Etkisi (1944- 1985)*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2012.
- QAZİMİ Azem , *Procesi i Asgjësimit të Fesë në Komunizëm*, West Print, Tiran, 2012.
- QOSJA Rexhep, *Çështja Shqiptare*, Toena yayınları, Tiran, 1998.
- RİZA Skender, "İslamizimi i Popullit Shqiptar", *Rreth Përhapjes së İslamit ndër Shqiptarët*, Drita yayınevi, İşkodra, 1997.
- RRUGA İlir, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslamiyetin Tarihçesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011.
- RUSAKOV Alecander Y. "Albanian Leanguage in The Ottoman Time: Formation of the Dialect Areas", *Balkan Studies III*, Cyril and Methodius University, Üsküp, 2011.
- SCHWARTZ Stephen, "Vatican Recognizes 38 Albanian Christian Clergy Martyred by Communism", 06.05.2016, <http://www.weeklystandard.com/vatican-recognizes-38-albanian-christian-clergy-martyred-by-communism/article/2002298>, (15.04.2018).
- SCIARRA Lino, Ahmed RAİF, "L'İslam in Albania", *Oriente Moderno*, Nuova serie, Anno 15 (76), Numero speciale, 1996, <http://www.jstor.org/stable/25817458>, (23.01.2018).
- SCRIVEN George P. "The Awakening of Albania", *Geographical Review* 8, sayı 2 (1919): 73–83.
- SKENDI Stavro, "Balkan Cultural Studies", *East European Monographs*, Columbia University Press, 1980.
- SKENDI Stavro, *The Albanian National Awakening*, Princeton University Press, New Jersey, 1967.

- SYTARİ Elona, *Demokrasiye Geçiş sonrası Arnavutluk'ta Din Eğitimi*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa,2017.
- T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk, Shqipëria ne Dokumentet Arkivale Osmane* , Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 97.
- TAGANİ Artur, *Arnavut Ateistlerden Hulusi Hako'nun Din Hakkında Görüşleri*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007.
- TUFA Agron, "The Albanian Ethnotype and The Saving of the Jews During the War", *Auschwitz*, August 15, 2012, <http://www.maximilian-kolbe-stiftung.de/de/aktivitaeten/bericht-agron-tufa.pdf>, (10.12.2017).
- WOODS H. Charles, "Albania and the Albanians", *Geographical Review*, Vol. 5, No. 4 (Apr.,1918), Pubished by American Geographical Society, https://www.jstor.org/stable/207419?seq=2#page_scan_tab_contents, (25.04.2018).
- ZEKAJ Ramiz, *Zhvillimi i Kulturës Islame te Shqipta ret gjatë Shekullit XX* ,s.369, <http://www.iium.edu.my/deed/quran/albanian/kultura.html>, (27.12.2017).

ELEKTRONIK KAYNAKLAR

- <https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=1264s>, (15.05.2018).
- https://sq.m.wikipedia.org/wiki/Kisha_Ortodokse_Autoqefale_e_Shqiperisë (05.09.2017).
- https://sq.m.wikipedia.org/wiki/Kisha_Ortodokse_Autoqefale_e_Shqiperisë, (05.09.2017).
- <https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=1264s>, (15.05.2018).
- <https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=1264s>, (15.05.2018).
- “50 Vjet nga Ndalimi i Fese ne Shqipëri” , 06 shkurt 2017, <http://shenja.tv/50-vjet-ngandalimi-i-fese-ne-Shqipëri/>, (13.10.2017).
- 1946 anayasası, <http://shtetiweb.org/wp-content/uploads/2012/10/STATUTI-I-ASAMBLESE-KUSHTETONJESE-1946.pdf>, (10.11.2017).
- 1950 Anayasası, Madde 7, 8, <http://shtetiweb.org/2013/10/08/kushtetuta-e-republikes-popullore-te-Shqipërise-1950/> (11.11.2017).
- 1976 anayasası, Madde 37, 55, <http://shtetiweb.org/2013/10/08/kushtetuta-e-republikes-socialiste-te-Shqipërise-1976/>, (14.11.2017).
- Anastasios, *The Church of Albania from the Apostolic Years to date-* , <http://historia-ekishes-english.blogspot.com.tr>, (01.12.2017).
- <http://ajc.al/about%20us.html>, (08.11.2017).
- http://en.wiki.admicos.cf/wiki/Albanian_Orthodox_Church, (14.12.2017).
- http://en.wiki.admicos.cf/wiki/Religion_in_Albania, (10.12.2017).
- <http://shtetiweb.org/2013/10/08/dispozitat-kryesore-kushtetuese-1991/>, (01.12.2017).
- <http://shtetiweb.org/2013/10/08/dispozitat-kryesore-kushtetuese-1991>, (02.10.2017).
- <http://www.albasoul.com/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=1456>, (23.06.2018).
- <http://www.gazetadita.al/reforma-agrare-nje-enderr-shekullore-qe-u-be-realitet/> , (13.11.2017).
- <http://www.monitor.al/instat-2014-thellohet-bilanci-neto-i-emigracionit-te-ikurit-meshume-se-kthyerit-1632-persona/>, (20.12.2017).
- <http://www.oborrimbreterorshqiptar.al/pages/kingzog> , (05.12.2017).

<http://www.radiandradi.com/me-4-nandor-1990-don-simon-jubani-25-vjet-perpara-nga-fritz-radovani/testata-kryesore/gazeta/>, (25.12.2017).

<Http://www.wikipedia.org>, Wikipedia free encyclopedia, Arnavutluk Katolik Kilisesi mad-desi, (05.09.2017).

<http://www.worldjewishcongress.org/en/about/communities/AL>, (17.10.2017).

https://sq.m.wikipedia.org/wiki/Demografia_e_Shqip%C3%ABris%C3%AB, (20.03.2018).

https://sq.m.wikipedia.org/wiki/Kisha_Ortodokse_Autoqefale_e_Shqipërisë (05.09.2017).

<https://www.kishadhejeta.com/asambleja-kombetare-e-kishes-katolike-ne-Shqipëri/>, (25.12.2017).

<https://www.youtube.com/watch?v=9cNloKaJyQM>, (13.05.2017).

<https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=1264s>, (15.05.2018).

<https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=2377s>, (23.05.2018).

<https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=2613s>, (20.05.2018).

<https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=2667s>, (01.07.2018).

İNSTAT resmi sayfası verileri,

https://web.archive.org/web/20170326091156/http://www.instat.gov.al/media/177358/njoftim_per_media_-_fjala_e_drejtorit_te_instat_ines_nurja_per_rezultatet_finale_te_census_2011.pdf, (10.12.2017).; http://en.wiki.admicos.cf/wiki/Religion_in_Albania, (10.12.2017).

Shkodra Katolik Kilisesi Resmi Sayfası , <http://www.kishakatolikeShkodër.com/martiret-e-komunizmit/> , (15.11.2017).

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Arsida VELİJA
Tez Adı	Dini Bir Lider Olarak Hafız Sabri Koçi'nin Arnavutluk'un Dini Ve Sosyal Yapısına Etkisi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	Din Sosyolojisi
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Vejdi Bilgin Prof. Dr. Kemal Ataman
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni	☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama İzni	☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum ☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasının ertelenmesini istiyorum 1 yıl ☐ 2 yıl ☐ 3 yıl ☐ ☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin vermiyorum

Hazırlamış olduğum tezimin yukarıda belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih:
09.07.2018
İmza:

